

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

İRAN TÜRKLƏRİ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

İRAN TÜRKLƏRİ

BAKİ – 2013

İşləyib çap edəni : **YADİGAR TÜRKEK**

fəlsəfə elmləri doktoru

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, «İRAN TÜRKLƏRİ»

Bakı-«Təknur» 2013, 100 səh.

ISBN: 978-9952-445-37-8

© Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

(31 yanvar 1884 - 6 mart 1955)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakıda ruhani ailəsində doğulub. Atası Axund Hacı Molla Ələkbər Rəsulzadə, anası Zal qızı Zinyətdir.

İlk oxuma, eləcə də ulusal egitimi ailəsində alan Məhəmməd Əmin Bakı Texniki Okuluna girsə də çağın siyasi olaylarına qatıldığından oxumağı buraxıb basına atılmış, 1903-cü ildə Tiflisdə çıxan «Şərq-i Rus» qəzetində ilk yazısını yayımlamışdır.

1903-cü ildən çeşidli sosial-siyasi dərnəklərdə çalışan Məhəmməd Əmin bəy gizli gənclik qurumu yaradıb çarizmə qarşı çıxmış, izləndiyindən 1908-ci ildə İrana [Qacarlar dövlətinə] getmişdir. İranda anayasaçılıq axınına qatılıb, «İran-e nov» (Yeni İran) adlı gündəlik qəzet çıxaran Məhəmməd Əmin bəy rus böyük elçisinin basqısı ilə 1911-ci ildə İrandan çıxarılmışdır. İstanbula gələn Məhəmməd Əmin bəy orada «Türk ocaqları»nın çalışmalarına qatılmış, «Türk yurdu» dərgisinə yazılar yazmışdır.

1913-cü ildə Romanovların 300 illiyilə bağlı bağışlanan-dan sonra Bakıya dönməyən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çeşidli kultür, siyasət qurumlarında çalışmış, 1915-1917-ci illərdə «Açıq söz» adlı gündəlik qəzet çıxarmışdır.

«Türk Federalist Müsavat Xalq Partiyası»nın başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1917-ci ildə Bakıda toplanan Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında Rusiyanın yerli yönətimlərə bölünməsinə, Güney Qafqaz Seymində isə Müsəlman

Fraksiyasının başçısı tək Qafqazın Rusiyadan ayrılmasına, sonra da Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına çalışmışdır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıldığı bildirilmiş, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qabaqcadan danışıldığı kimi, iyunun 4-də Cümhuriyyətin Dış İşləri bakanı Məhəmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə Batum Konfransında Osmanlı dövlətilə anlaşıaraq ordu yardımını istəmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 23 aylıq dönmündə Azərbaycan, türk ulusu üçün çox böyük işlər görülmüşdür.

1920-ci il aprelin 27-də rus-erməni-sovet-mason gücləri Bakını tutub Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmişlər. Bundan sonra tutulub Moskvaya aparılan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Finlandiyaya qaçmış, oradan İstanbula gəlmiş «Azərbaycan Cümhuriyyəti. Keyfiyyəti, təşəkkülü və indiki vəziyyəti» adlı kitabını yayımlamışdır.

1923-cü ildən bütün türklər üçün yayımladığı «Yeni Qafqaz»dan (1923-1928) sonra «Azəri türk» (1928-1929), «Odlu yurd» (1929-1931) dərgilərini çap etdirmişdir.

Sovet ağalığının Türkiyə Cümhuriyyətinə basqısı üzündən 1931-ci ildə arxadaşları ilə birlikdə İstanbuldan Avropaya gedən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1932-ci ildən Varşavada yaşamışdır.

1939-cu ildə alman faşistləri Polşanı tutandan sonra Rumiyanın baş kəndi Buxarestə keçən Məhəmməd Əmin bəy 1942-ci ildə Almaniyanın başçıları ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin gələcəyini danışmağa çalışmış, istədiyi alınmadığından yenidən Buxarestə dönmüşdür.

1944-cü ildə Sovet ordusunun Buxarestə yaxınlaşmasından sonra Almaniyaya gedən Məhəmməd Əmin bəy 1945-ci il aprelin 24-də amerikalıların tutduğu bölgəyə keçmişdir.

1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə gələn Məhəmməd

Əmin Rəsulzadə ömrünün sonuna kimi Ankarada yaşamış, böyük elmi, siyasi işlər görmüşdür.

1952-ci ildə Avropaya gedən Məhəmməd Əmin bəy orada «Qafqaz Bağımsızlıq Komitəsi»ni qurmuşdur. Azərbaycançılıq, islamçılıq, çağdaşlıq ideyalarının dönməz savunucusu olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qafqazçılıq ideyasını da dönmədən yayırdı. Çağdaş Azərbaycan Respublikasında qafqazçılıq ideyası da azərbaycançılıq ideologiyasının içindədir.

Ayrı-ayrı çağlarda Azad Avropa Radiosundan sevgili Azərbaycanına səslənən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da Ankarada ölmüşdür.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Qaranlıqda işıqlar»-«Nagəhan bəla», «Camaat idarəsi», «Bizə hankı idarə faydalıdır», «Azərbaycanın təşəkkülündə Müsavat», «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Əsrimizin Səyavuşu», «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Rusiyada siyasi vəziyyət», «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi», «Milliyyət və bolşevizm», «Qafqaz türkləri», «İran türkləri», «Azərbaycanın kultür gələnləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Milli birlik», «Azərbaycan şairi Nizami», «Panturanizm. Qafqaz sorunu», eləcə də başqa çox dəyərli əsərlər yaratmışdır.

YADİGAR TÜRKEK

ÖN SÖZ

Azərbaycan türklərinin XX yüzildə yetirdiyi ən böyük siyasətçi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «İran türkləri» kitabındakı yazılar ulus ideoloqunun 1912-ci ildə «Türk yurdu» ilə «Səbilürrəşad» [Doğru yol] toplularında yayımladığı yazılardır. Sayğılı Yavuz Akpınar, İrfan Murad Yıldırım, Səlahəddin Çağın 1993-cü ildə İstanbulda onları «İran türkləri» adı ilə kitab kimi çap etmişlər.

«İran türkləri» İranın əski tarixindən başlayaraq XVIII-XIX yüzillərdəki, daha çox da XX yüzilin başlarındakı siyasi olayları içinə alan ideoloji anıtdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İranın əski tarixini incələyərək yüksək dəyərləndirib, türklərlə farsların tarix boyu qarşılıqlı sayğı ilə yaşadığını, aralarında çözülməz sorunun olmadığını yazır: «Yunanıstan uyqarlığının, yunan xalqının Avropanın xristian aləmində nə kimi ünü varsa, İranın da Doğu, islam aləmində elə tarixi gələniyi vardır...

...İranda türklər nə Rusiyada olduğu kimi tutsaq, nə də Türkiyədə olduğutək ağa ulus deyildir. İran türkləri köklü iranlı olan farslarla hüquqca bir yurddaşdırlar, bir haqları, bir üstünlükləri vardır, ögeylik çəkməzlər.

500 [1000] ildən bəri İranda ağa olan padşahlar ancaq türk soyundan gəldilər. Bu gün dövlətə başçılıq edən Qacar soyu da Türkmən ellərindəndir. Ancaq İran ağalarının türk olması türklərə bir üstünlük vermədiyi kimi fars ulusunun basqısına da nədən olmamışdır.

Ağaların türklüyünə baxmayaraq, ölkənin rəsmi dili fars dili qalmış, törənlərlə yazışmalarda fars gələnləri qorunmuşdur.

İranda farslar türklərin gücünə, əskərlik özəlliklərinə

dayanmışlar.

Türklər də fars uyqarlığına, mənəviyatına dayanaraq bu yolla çalışıb birlikdə indiki İran ağalığını yaratmışlar.

Farslar türk ağalarını öz uluslarına yad bulmadıqlarından onları ulusal İran ağaları kimi bəyənmiş, türklər də fars uyqarlığını mənimsəmiş, fars dilini ulusal ədəbi dil saymışlar. Bu yolla 500 [1000] ildən bəri şahlıq taxtında bir türk xanı otursa da, görək bu xanlar, görəksə türklər iranlılaşmış, yəni fars kimi tanınmışlar».

Məhəmməd Əmin bəy «İran türkləri» anıtında İran anayasaçılıq axınının – məşrutə hərəkatı – parlamentarizminin ideoloqlarını, döyüşçülərini sayğı ilə anıb, onların etdiklərini yetkin siyasətçitək dəyərləndirmişdir: «Sonda gərəkli bir şeyi bildirmək istəyirəm: Türk devrimçiləri, türk elçiləri, türk qurumları dediyimizdə bunların ancaq türklük üçün çalışdıqları düşünülməsin. İranın türk anayasaçıları türklüklərini düşünməmiş, bütün igidlilərini ancaq iranlılıq, orta qurd üçün etmişlər!».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «İran türkləri» anıtı İran İslam Respublikası ilə «demokratik, hüquqi, dünyəvi» Azərbaycan Respublikasının çağdaş yurddaşlarına ölkələrindəki yanlış siyasi quruluşdan, kötü yönətimdən demokratik yollarla qurtulmanın gərəkliyini göstərir.

İran İslam Respublikasının yurddaşları ölkələrinin din dövləti, daha doğrusu, təriqət dövləti olmaqdan qurtulmasına çalışmalıdırlar.

Din tarixin Orta çağıdır. XXI yüzildə, bilgi, demokratiya, insan hüquqlarının qorunması çağında XV yüzilin yanlış düşüncəsində, yönətimində qalmaq çağdan, yüksəlişdən, uyqarlıqdan geri qalmaqdır.

İran İslam Respublikasında türk dilinə də parlament saygınlığı verilməli, türk ədəbiyatı, uyqarlığı gəlişdirilməlidir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «İran türkləri» anıtını

yenidən işləyib yayımlamaqdan amacımız bizdən sonrakılara borcumuzu vermək, gələnlərə ulusal kimliyini öyrədib siyasi- ideoloji düşündürməkdir.

«İran türkləri» siyasi, etnoloji anıtını türk dilini yaşatmaq, gəlişdirmək, ərəb, fars, eləcə də avropadangəlmə artıq sözlərdən arındırmağa çalışdıq, ikisəsli bir sıra ərəb sözlərini bir səslə yazdıq.

Anıtdakı əyri ayrıcdakı () yazılanlar Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, tarixi olaylar, şəxsiyyətlərdən danışılan açıqlamalar Yavuz Akpınar, İrfan Murad Yıldırım, Səlahəddin Çağının, düz ayrıcdakı [] artırmalar Yadigar Türkelindir.

Kiçik əməyimizi dəyərləndirənlərə, onun çapında əməyi olan bütün aydınlara, daha çox da Xan Bahadır Törəliyə, Faiq Qəzənfər oğluna sağ olun, – deyirik.

YADİGAR TÜRCEL

İRAN TÜRKLERİ¹

I

Üç min illik tarixi gələniyi, Doğu uyqarlığında öz yeri olan İran bu gün yaşamının ən çətin, ən qorxunc günlərini keçirməkdədir.

Çoxdan bəri bağımsızlığını, topraq bütünlüyünü rus-ingilis çəkişməsinə, Avropa siyasi dəngəsinə bərcu olan İran yadelli dəstəklərə dayanan bütün ölkələr kimi indi arxasız qalmışdır. Əski ingilis-rus çəkişməsi yerinə bu gün İranın bölünməsinə göstərən bir uzlaşma, bir dostluq vardır.

Mərakeşlə² Trablusqərb³ sorunları dolayısı ilə pozulmuş siyasi dəngə, istəyi İranı ingilis-rus qorumasına almaq olan bu uzlaşmanın uygulanması üçün ən uyğun, ən əlverişli bir seçənək oldu.

Yazıq İran durmadan yalvarır, ancaq kimsə dinləmir, dinləyənlər varsa da yardım etmir.

Çoxu fars ulusundan olan, günəşi batmış bu ölkədə yaşayanların böyük bir bölümü də türklərdir. İstəyi, amacı türklərin yararına çalışmaq olan «Türk yurdu»⁴ oxucularına

¹ «Türk yurdu». 1-ci c, sayı 4, s. 106-111.

«Türk yurdu» dərgilərinin dış qapağı üzlənərkən çıxarıldığından yazının yazılma tarixini kəsin bilmədik. Ancaq bu tarixin 1912-ci ilin başları olduğunu söyləyə bilirik.

² Mərakeş – Mərakeşin şəhəridir. 1912-ci ildə fransızların əlinə keçmişdir.

³ Trablusqərb [İndiki Liviya]. Osmanlı dövlətinin bölgəsi ikən 29 sentyabr 1911-ci ildə başlayan savaştan sonra 15 oktyabr 1912-ci ildə italyanların əlinə keçmişdir. Rəsulzadə batılı imperialist dövlətlərin Quzey Afrikanı sömürgeləşdirməsini göstərir.

⁴ 1911-ci ildə İstanbulda «Türk Yurdu Cəmiyyəti»nin orqanı kimi yayıma başladı. Türk dünyasında türkçülük düşüncəsinin yayılmasında böyük rol oynadı. Kəsintili də olsa günümüzdə kimi yayımını sürdürdü. İndi də «Türk ocaqları»nın orqanıtək yayımlanmaqdadır.

çağdaş durumdan dolayı İran türklərindən bilgi vermək istər. «Yurd»un istəyilə bir İran qəzetçisi kimi ağrı-acılarına yanıb, işlərinə yaradığım İranın bir az da olsa öyğüsü olan bu görəvi gücümün, bilgimin yetəcəyi bir çevrədə ürəkdən etmək istəyindəyəm.

Əldə bəlli bir statistika olmadığından İranın yaşayanlarının sayı ayrı-ayrı göstərilir. İranlıların öz aralarında çox yayılmış bir anlayışa baxılsa, yaşayanlar 30 kürura, başqa sözlə 15 milyona çatır.

İran qəzetlərini oxumuş, Milli Məclisdəki¹ çəkişmələri dinləmiş olanlar çox yol «otuz kürurluq İran ulusunun gündən» danışıldığını, «otuz kürurluq bir toplumun elçisi» kimi sorğularda bulunulduğunu, ancaq ara-sıra bu sayın azalıb-çoxaldığını da anlamış olurlar.

İlk yol toplanan parlamentdə Azərbaycan elçilərindən tanınmış Tağızadə² bu uyğunsuzluğu görmüş, çıxışlarının bi-

¹Məclisi-Milli [Parlament]. İranda anayasaçılıq axınında 1907-ci il oktyabrın 7-də açılmışdır.

² Seyid Həsən Tağızadə (1878-1970) – Təbriz türklərindəndir. İranın sosial-siyasi yaşamında önəmli yeri olmuşdur. Kitabxana, okullar açmış, «Tərbiyyət Kültür Cəmiyyəti»nin qurulmasında böyük əməyi keçmişdir. Siyasi işlərindən dolayı 1903-cü ildən İstanbulda sürgündə yaşamış, buradakı siyasi, eləcə də düşüncə yaşamından önəmli ölçüdə etkilənmişdir. 1906-1911-ci illər İran anayasaçılığı sırasında Azərbaycan elçisitək Tehrandə bulunmuş, İran Sosial-Demokrat Partiyasının qurucuları, öncülləri sırasında yer almış, Rəsulzadə ilə birlikdə işləmişdir. Parlament topa tutulunca, yenə Türkiyəyə gəlmiş, 1911-ci ildə İstanbulda Rəsulzadə ilə bir evdə qalmışdır. Daha sonra yenidən İrana dönərək bakanlıq, senatorluq, böyük elçilik yapmışdır. İranda da, Türkiyədə də Rəsulzadə ilə yaxın əlaqələri, dostluqları olmuşdur. Rəsulzadənin ölümündən sonra ondan önəmli bir yazı da çap etdirmişdir. 1957-1958-ci illərdə Nyu-Yorkda Kolumbiya Universitetində prof. dr. Zəki Vələdi Toqanla birlikdə qonaq oxudan üyü kimi çalışmışdır. Z.V.Toqan anılarında Tağızadədən də danışır.

rində «elçilər öz aralarında heç olmazsa elçisi olduqları ulusun sayında birləşsinlər», demişdi.

İranlılar arzu olunan bu «birliyi» ölkə xalqının 15 milyonu içində yaratmağı istəsələr də yadelli coğrafiyaçılar bu sayın 10 milyondan çox olmadığını deyirlər, gerçəyə ən yaxını bu olsa gərəkdir. Durum belə olanda heç bir quşquya, çəkinməyə yer qalmaması üçün İranda yaşayanların toplam sayı 9 milyon götürülsə, bunun ən azı üçdə biri, yəni 3 milyonu türkdür.

İran türkləri daha çox Azərbaycanda yaşayırlar. İran Azərbaycanı¹ İranın quzeyində yerləşir, İranın 8 bölgəsinin ən böyüyüdür. Bu bölgə quzeydən Rusiya, batıdan Osmanlı ilə sınırlıdır.

Talış kimi bir sıra ormanları, Muğan çölünün İran bölümü çıxılırsa Azərbaycan genəlliklə dağlıqdır. Bu dağlardan ən böyükləri Savalan, Səhənd, Qaradağ sıra dağlarıdır.

Ərdəbil bölgəsindəki Savalan dağı 4725 m.² Marağadakı Səhənd dağı 3105 metr³ yüksəkliyindədir.

Bu yerlər dağlıq olmaqla yanaşı əkinçiliyə əlverişlidir, verimli toprağı çoxdur, havası safdır, sağlamdır. Qışı çox soyuq, yayı çox isti olur. Bu yerlərdə böyük çaylar olmadığından topraq istənilədiyi kimi suvarılamır. Cədvəllər yapılırsa ölkədə olan suların bu yerlərə çatacağı düşünülür.⁴

Urmu gölüne iranlılar «Şah dənizi» deyirlər. İranın «tək

1 Azərbaycanın Qafqazdakı, Rusiyanın əlində olan bir parçası da İrəvan, Gəncə, Bakı bölgələridir.

2 Türk Ensiklopediyasında Savalan dağının yüksəkliyi 4.500 m. göstərilir.

3 Türk Ensiklopediyasında Səhənd dağının yüksəkliyi 3700 m. bətiltilmişdir.

4 Azərbaycanın başlıca çayları bunlardır: 1. Araz çayına tökülən Qarasu, Sarısu. 2. Urmu gölüne tökülən Acıçay, Çığatı, Tıqatı, Şəhərçay, Nazlıçay, Zalaçay. 3. Xəzər dənizinə tökülən Qızılüzən çayı.

dəniz»i olan bu göl çox duzlu olduğundan içində balıq, eləcə başqa heyvanlar yoxdur. Azərbaycan-türk deyimilə bu suda heyvan «dərman üçün də tapılmaz!». Ancaq burada dərman üçün bir yaşam bulunmasa da, su özü bir dərman dənizidir.

Yayda Urmu gölü qıyılarına çimməyə çoxlu adam gəlir. Göldə çimməyin bir takım xəstəliyi sağaltdığı düşünülür.

«Şah dənizin»də yalnız «çömçəquyruq»¹ bulunur. Çömçəquyruqlar durğun, qoxumuş suların iyini yayar.

Araşdırıcıların dediyinə görə göldə kükürdlə misdən başqa yüzdə 14-dək duz vardır.

Qıyıya çarpan dalğa səpintilərindən bir takım toz tortuları qaldığı kimi, paltara sıçrayan bir damla su da ağ ləkə buraxır.

Göldə qayıq, ya gəmi işlədilsə Azərbaycanın yol baxımından olan çatışmazlıqlarından böyük bir bölümü düzəlir.

Urmu gölünün doğəl varı bununla qalmaz. Gölün yanında indiyədək işlədilməmiş çoxlu qara mərmər ocaqları vardır.

Gölə tökülən çaylarda balıq yetişdiriləcəyi kimi, Şəbb [Qızıl dəniz] dənizində yaşayan balıqlardan gətirib göldə çoxaltmaq olar.

İndi dəyəri bəlli olan bu göl Qacar² şahogullarından İmamqulu Mirzənin əlindədir, onun malıdır.

Göldə dəniz gəzintisi üçün 3-4 yelkənli, 20 yolçu daşıya bilən «Atəş» adlı bir buxarlı qayıq vardır.

Azərbaycanın baş bölgəsi Təbriz, tanınmış şəhərləri də bunlardır: Ərdəbil, Urmu, Xoy, Dilman (Salmas), Maku,

1 Çömçə böyük qasıq deməkdir. Çox kiçik olan bu heyvanların quyruqları çömçəyə bənzədiyindən «çömçəquyruq» demişlər.

2 Qacar soyunun sonuncusu Əhməd şah 1923-cü ildə Rza xanın (Pəhləvi) ağalığı ələ keçirməsilə yurd dışına çıxmalı oldu, Rza xan da 1926-cı ildə özünün şahlığa gəldiyini bildirdi. Pəhləvilərin ağalığı 1978-ci ildə sarsıldı, 1979-cu ildə İran İslam Respublikası quruldu.

Sulduz (Sulduz bölgəsi Osmanlı dövlətilə İran arasında da-valı yerdir), Marağa, Xalxal.

Yaşayanların çoxu əkinçiliklə, alverlə uğraşsalar da, Şah-sevən, Qaracadağlı, Çələbiyan, Xəmsə elləri kimi bir bölümü də köçəri olub çobanlıqla keçinirlər.

Köçərilər yaraqlı, yaraqsevən olduqlarından çapovulçu-luqla quldurluqdan da çəkinməzlər, ara-sıra alverçi karvan-larına, şəhərlərə belə saldırlar.

Azərbaycanın ünlüləri arpa, buğda, üzüm, şaftalı, alma, armud, qaysı, fıstıq, badam, qoz kimi yaş-quru meyvələrdir.

Azərbaycan dağları ocaqlarla dolu olsa da indilik bunla-rın çox azı tapılmışdır. Qaradağda mis daha çoxdur, ancaq Müzəffərəddin şah bu ocaqları işlətmək yetkisini topdan rus-lara vermişdir.

Təbriz-Qəzvin, Təbriz-Xoy, Dilman-Urmu kimi karvan yollarından başqa rus sınırındaki Culfadan Təbrizə kimi 150 kilometr tulunda (150 verst) [1v=1,04 km] bir şose yolu da vardır. Bu şose yolu elə yapılmışdır, indi Culfa dayanacağında duran rus qatarının Təbrizə kimi irəliləyə bilməsi üçün yolun üzərinə tirlə rels düzüb bərkitmək yetər. Bu yolda büt-ün rus avtomobilləri işləməkdədir.

Azərbaycanın başkəndi olan Təbriz alver baxımından İranın ən önəmli yeridir, strateji baxımdan da yüksək yeri vardır. Yaşayanı 250 mindən çoxdur. Şəhərdə əski türk anıtlarından «Qazan günbəzi» anlamında olan «Şenb-e Qazan» adlı, Qazan xan dönəmindən qaldığı söylənən bir ev vardır.

Azərbaycanın şəhərlərində dəriçilik, toxuculuq, xalıçılıq, dəmirçilik, oymaçılıq, dülğərlik, çəkməçilik kimi sənətlər vardır.

İran türkləri, ya da İran türklüyü deyildikdə yada öncə Azərbaycan düşür. Üç milyon türkdən demək olar 2,5 milyo-nunu içinə alan bu bölgədən başqa İranın başqa yerlərində, əski İranın baş kəndi olan Şirazın yörəsində də türklər vardır.

Bunlar ellərində yaşayıb, sayı 350 mini aşan Qaşqaylardır. Köçəri olsalar da bir az əkinlə, bir az da heyvan bəsləməklə yaşayan bu eldə xalı toxumaq işi də çox yayılmışdır.

Qaşqay türkləri çox qorxmaz, yaraqsevər, igiddirlər. Gərəkəndə savaşa 40-50 min adam çıxara bilirlər. Qaşqay elinin Moğol axınında buraya gəldiyi söylənir. Son çağlarda anayasaçı ağalıq Qaşqay elinin elxanı İsmayıl xan Səvlətüddövləni görəvindən alıb yerinə qardaşı Zeyğəməddövləni qoymuşdur.

Qaşqay elxanlarının Çingiz xanın torunlarından olduqlarını deyirlər.

İranın quzeyində Astarabadla Gümüştəpə bölgəsində, Rus Türküstanı, eləcə də Güney Xəzərlə sınırı olan Türkmən elləri də köçəri el kimi yaşarlar. Bu gün İranda şahlıq edən Qacar soyu bu Türkmən ellərindəndir.

Tehran bölgəsindən Zərəndə, Kərəc, Xar, Veramində də ara-sıra, farslarla qarışıq yaşayan türk köyləri, elləri olduğu kimi, Qəzvinlə Həmədan şəhər-bölgələrinin bir çox yerlərində yaşayanlar da türklərdir.

İndi ölkəni tapşırıqla yönədən Əbül Qasım xan Həmədan türklərindəndir.

İRAN TÜRKLERİ¹

II

İrəlidə İran türklərinin yaşadıkları coğrafi bölgələrdən danışmışdıq. Burada isə toplumsal-siyasi durumlarından bilgi verəcəyik.

Öncə də söylədiyimiz kimi, İran türkləri deyiləndə yada Azərbaycan düşür. İran türklüyünün toplumsal-siyasi durumundan danışanda bu özəllik bir az da artır. Azərbaycan bölgəsi dışında yaşayan türklər (Türkmən, Qaşqay elləri kimi) köçəri olub, uyqarlıqdan dala qaldıqlarından onların doğəl özəlliklərindən ayrıca danışmaq gərəkir.

Azərbaycan İranın ən sıx yaşayış bölgəsidir. Bu bölgənin üz ölçüsü İranın iyirmidə biri olsa da, yaşayarı dörddə biri saydadır. İranın 10 milyon yaşayarıını 1.645.000 [1.648.000] kvadrat kilometr olan toprağına böləndə bir kvadrat kilometrə demək olar 7 adam düşür. Ancaq 80 min kvadrat kilometr olan Azərbaycanda 2,5 milyon insan yaşayır, bu da kvadrat kilometrə 31 adam edir.

Bir yandan yaşayarıların sıxlığı, o biri yandan irəlidə açıqladığımız su azlığı Azərbaycanda topraq çatışmazlığına nədən olmuşdur.

Yaşayarıların əkinə yararlı topraq yetməzliyindən başqa ikinci bir topraqsızlıq sıxıntısı da vardır. Bu da böyük tarlalara dönüşdürülmüş topraqların bir bölük adamın əlində bulunmasıdır.

Əkinlə tutuşduranda əkinçisi çox olan bu bölgədə topraq yiyələri yaşayarıların sıxıntılarından yararlanaraq işçilərini acımasızca (exploiter) işlədirlər. Bununla yanaşı yada salmaq gərəkir: İran indi də Orta çağ dərəbəyliyinə yaxın bir sosial çağdadır. Burada işləyən gələnlər topraq yiyələrinin əkinçidən zorbalıqla yararlanmalarına uyğundur. Bunları

1 «Türk yurdu», 2 c., 1912, sayı 2 (14), s. 428-432.

düşünəndə Azərbaycan köylüsünün yaşayışının necə acınacaqlı olduğu aydınlaşır.

Azərbaycan köylüsünün nə kimi ortamda çalışdığından geniş olmasa da bir sıra bilgilər verə bilirik. Burada əkinçiliyə əlverişli topraq iki bölümdür: suvarılan, dəmyə. Bundan başqa əkin yerləri torpağa yiyəlik baxımından bütün İranda olduğu kimi Azərbaycanda da üç yerə ayrılır.

Birincisi, ağalığın «dövlət torpağı»dır, buna İranda «xalisə» deyirlər. İkincisi, «ərbabi» deyilən böyük özəl tarlalardır. Üçüncüsü də əkinçilərin «kiçik mülk» adı verilən torpaqlarıdır.

Dövlət torpağında çalışan köylüdən əkdiiyi bir kvadrat metr (30 qulac kvadratı) torpaqdan 2 tümən (40 quruş), ayırlıqda bir köylü ailəsindən də yenə o sayda vergi alınır.

Tarla yiyələri yanında çalışan əkinçi suvarılan yerlərdə tum tarla yiyəsindən, başqa gərəklər əkinçidən olmaqla yetişdirilən üründən tarla yiyəsinin verdiyi tumun yarısını qaytarandan sonra üçdə ikisini də torpaq yiyəsinə verir, üçdə biri də əkinçiyə qalır.

Dəmyə yerlərdə isə əkinçi tumla başqa gərəklər ondan olmaqla çıxan ürünün 4, 6, 8-də birini alaraq qalanını torpaq yiyəsinə verməlidir.

Belə iqtisadi qısqacda olan köylü ailəsi ildə 5 qıran (10 quruş) «qapı xərci» adlı vergi verir. Malı varsa camış başına 3 qıran 10 şahı (7 quruş), öküz başına 1 qıran 15 şahı (3,5 quruş) vergi alınır.

Ailənin erkəkləri ildə bir erkəkdən 14 qıran 10 şahı (29 quruş) olan xanəvar deyilən ayrı bir vergi verməlidirlər.

Yuxarıdakı saylar Azərbaycanın çeşidli bölgələrində dəyişən ortamın ən uyğun bir göstəricisidir. Azərbaycan köylüsünün ağır yükü bununla da qalmır. İllərcə alışılmış, sözsüz verilməliyə dönmüş vergilər də vardır. Köylü bayramlarda, özəl günlərdə torpağında çalışdığı köy, ya da tarla yiyəsinə

toyuq, yumurta, yağ, pendir kimi paylar gətirərək, olarsa ağasının, olmazsa qohumunun əllərini öpər.

Tarla ağalarının kəndxudaları köyə gələndə köylü onların qulluğunda durmağa, qonaqlamağa da borcludur.

Şahsevən elilə Maku¹ xanlığı yönətimi altında bulunan köylülərin durumları isə elliklə daha acınacaqlıdır. Bu köylülər xanlarının, eləcə də elbəylərin bütün anlamı ilə tutsağıdır. Maku xanlığı Orta çağ dərəbəliyini andırır. Buna görə İran devrimi hər yerdən çox Maku xanlığında kəskinliyini göstərmiş, bütün köylülər dözülməzlikdən qurtulmaq üçün yarağa sarılmışdılar.

Azərbaycan toprağında bütün gücü ilə çalışsa da çox yoxsul yaşayan türk, çörəyini bir az daha artırmaq, ailəsinə bir «ağ gün» qazanmaq üçün yurdundan getməli olur. İldən-ildə bir çox Azərbaycan köylüsü Xəzər dənizi kıyılarına, Rusiya içlərinə, İstanbula gəlir.

Bakı neft ocaqlarında ən ağır işləri görən, Hacı Tarxan (Astarxan) kimi limanlarda ən ağır yükləri daşıyan, yurdundan getməyə zorlanmış azərbaycanlıdır.

Bakı bölgəsinin tarlalarını biçən, İstanbulda alverçi, kitabçı, tütünçü, yemək-içmək satıcısı kimi kiçik qazanc işləri ilə uğraşan yenə Azərbaycan türküdür.

Çörək qazanmaq üçün yad ölkələrə getməli olan azərbaycanlılar az sonra bir az para toplayaraq çoluq-cocuğunun yanına dönməli olduqlarından bütün çətinliklərə dözür, çox sıxıntı ilə keçinirlər.

Azərbaycan türkü yadelli ölkələrdən başqa İranın bölgələrinə də gedir. İldə bir çox işçi Xalxal yörəsindən Gilan bölgəsinə gələrək düyü tarlalarında çalışır.

Bu ağır yaşam savaşı Azərbaycan türklərində işçilikdən başqa bir takım doğal yetənləri üzə çıxarmaqdadır. Azərbaycanlılar eyi alverçilərdir. Azərbaycanın baş kəndi olan

1 Maku xanlığı Rusiya-Osmanlı sınırında, Ağrı dağının ətəyində yerləşir.

Təbriz İranın ən birinci alver şəhəri olduğu kimi, Azərbaycan alverçisi də İranın varlı alverçiləri arasında girişimçiliyi, varlıları ilə seçilir.

İşçi kimi çalışmaq üçün köyünü buraxan Azərbaycan türkü dünyanın bir bucağında çalışaraq kiçik dükanını mağazaya, onu da böyük bir alver evinə çevirər. Bu gün Amerikada, İngiltərədə, Berlində baş kəndlərdə belə var-yatır yiyəsi olan azərbaycanlı keçmiş işçilərlə çox qarşılaşırlar.

Azərbaycanda böyük tarla yiyələri bir yandan köylünü basqı altında tutarkən, o biri yandan da kəndlərin iqtisadi yaşamını etkiləyərək yararını ikiqat edirlər. Bu kimi tarla, köy yiyələri buğdasını anbarlarda saxlayaraq bazarlardakı malın bitməsinə, dəyərin yüksəlməsinə bəklər, qış gəlib yollar qapananda, karvanlar durub, köylərdə aclıq başlayanda saxladığı buğdasını yüksək dəyərlə satmağa başlarlar.

Məhəmməd Əli Mirzə¹ gələcək şahlığı dönəmində Təbrizdə oturarkən bu kimi fırıldaqçılarla anlaşıb, onun dönəmi Azərbaycan tarixində fırıldaqçılığın ən qorxunc illəri olmuşdur.

Azərbaycanda yaşayanların aclığın etkisi ilə baş qaldıraraq buğda anbarlarını basması bu yerin tarixində çox olmuşdur.

¹ Məhəmməd Əli şah (Ağalığı 1907-1909) Müzəffərəddin şahın oğludur. Kobud, acımasız huyludur. Anayasani, anayasaçılığı uygulayan atasının ölümündən sonra bu sözlərlə də şah oldu, ancaq sözünü tutmadı. Bakanların İran parlamentinə getmələrinə onay vermədi. Baş bakanı Böyük Atabəy parlamentdə ikilik çıxardı. Məhəmməd Əli şah çoxlu borc altına girdi. 1907-ci ildə Abbas Ağa adlı bir döyüşçünün Atabəyi öldürməsindən sonra anayasaçılıq axını gücləndi. Şah rusların da aldatması ilə olumsuz davranışını sürdürüb anayasaçılarla çox acımasız davrandı. Rusların yardımı, ingilislərin yönəltməsilə parlamenti topa tutdurub Tehrandakı devrimçi axını susdurdu, ancaq Təbriz devrimçilərin əlində qaldı. Daha sonra Tehrana yürüyən devrimçi döyüşçülər şahı taxtdan salıb, oğlu Əhməd şah etdilər.

İRAN TÜRKLERİ¹

III

İranda türklər nə Rusiyada olduğu kimi tutsaq, nə də Türkiyədə olduğutək ağa ulus deyildir. İran türkləri köklü iranlı olan farslarla hüquqca bir yurddaşdırlar, bir haqları, bir üstünlükləri vardır, ögeylik çəkməzlər.

500 [1000] ildən bəri İranda ağa olan padşahlar ancaq türk soyundan gəldilər. Bu gün dövlətə başçılıq edən Qacar soyu da Türkmən ellərindəndir. Ancaq İran ağalarının türk olması türklərə bir üstünlük vermədiyi kimi, fars ulusunun basqısına da nədən olmamışdır.

Ağaların türklüyünə baxmayaraq ölkənin yetkili dili fars dili qalmış, törənlərlə yazışmalarda fars gələnləri qorunmuşdur.

İranda farslar türklərin gücünə, əskərlik özəlliklərinə dayanmışlar.

Türklər də fars uyqarlığına, mənəviyatına dayanaraq bu yolla çalışıb birlikdə indiki İran ağalığını yaratmışlar.

Farslar türk ağalarını öz uluslarına yad bulmadıqlarından onları ulusal İran ağaları kimi bəyənmiş, türklər də fars uyqarlığını mənimsəmiş, fars dilini ulusal ədəbi dil saymışlar. Bu yolla 500 [1000] ildən bəri şahlıq taxtında bir türk xanı otursa da, bu xanlar, eləcə də türklər iranlılaşmış, yəni fars kimi tanınmışlar. Az sayda türkmənlərdən başqa türklər, yəni azərbaycanlılarla Qaşqaylar İranın rəsmi məzhəbi olan şiəliyə bağlıdırlar.

Şiəlik İran türklərini elə farslaşdırmışdır, indi onlar özlərini türkləşmiş fars, yəni kökcə iranlı sayarlar!...

Farslar yalnız mənəvi alanda qalmamışlar, mülki yönətim işlərində də sayğınlıqlarını bir az qoruya bilmişlər. İndi

1 «Türk yurdu», 2-ci c., 1912, sayı 6 (18), s. 551-556.

ağalığ etməkdə olan Qacar soyu illərində də baş bakanlıq görəvi farslara verilmişdir. Qacar şahlarının yalnız 2 türk baş bakanı olmuşdur, onlar da Məhəmməd şah dönəmindəki Hacı Mirzə Ağası ilə Müzəffərəddin şah çağındakı şahzadə Eynüddövlədir. Bununla birlikdə türklər mənən yenildikləri farslardan maddi güclə üstün olduqlarından İranın siyasi yaşamında üstün bir yer tutarlar. İranda yaşayan türk el-ləri (Şahsevən, Qaşqay, Türkmən...) İran dövlətinin doğəl döyüşçüləridir.

Nəsrəddin şah çağında yazılı 100 min düzənli döyüşçü-dən 33 mini yalnız Azərbaycandan toplanırdı. Subayların çoxu türkdür. Ordu başçısı görəvlərinin çoxunu türklər tutur.

Qacar soyundan olan şahoğulları ayrı-ayrı bölgələrin başçılığına ordu komandanıtək çox geniş yetkilərlə qoyulmuşlar. Bu «geniş yetki»nin sonucu olaraq İranın dörd bir yanında türk şahoğullarından böyük topraq yiyələri yaranmışdır. Bölgələr Qacar oğullarının əlində olduğundan türklərdən İranın dörd bir yanında böyük topraq yiyələri bulunsa da, Azərbaycanda topraq yiyəsi olan farslar demək olar yoxdur.

Qacarların ağalığı çağında ölkədə bir kaç adam ortaya çıxaraq Avropa uyqarlığının İrana yayılmasına çalışmış, xalqın yenilənməsinə, gəlişməsinə yaramaqla ad-san qazanmışlar. Bunlar arasında şahoğullarından gələcək şah Abbas Mirzə birincilik ününü qazanıb.

Abbas Mirzə öncə İranda avropasayağı düzənli ordu yaradıb, bunun üçün İngiltərədən subaylar çağırmışdı. Bu girişimçi şahoğlu yalnız ordunun düzənlənməsilə qalmamış, İranda yüksək varlıqların bir an öncə ortaya çıxması üçün gərəklərin yaranmasına da çalışmışdı.

Onun gücü ilə demək olar 100 il qabaq İranda ilk kitab basımı evi qurulmuş, türk şəhəri Təbrizdə qurğuşun basması

ilə kitabların çapına başlanmışdır.

O arada İrana savaş açmış rusların ancaq 2 il uğraşdıqdan, çox ağır çarpışmalarla sarsıldıqdan sonra iranlıları yenməsi uyqarlıqsevər Abbas Mirzənin yenidənqurmasının, yurdsevərliyinin sonucu idi.

Bu rus savaşının yenilmə sonucu olmasaydı, yenilmə kəşulu olaraq Abbas Mirzənin başladığı girişimçilik kəsilməsəydi, İranın siyasi oluşumu başqa bir yolla yürür, İran bugünkü durumuna düşməzdi.

Abbas Mirzədən sonra baş bakanlardan bir kaçı da yenilənmənin gərəkliyini düşünüb, bir sıra istəklərdə bulunmuşlarsa da Abbas Mirzə kimi uğur qazanmamışlar.

Abbas Mirzə Qacarlar soyunun ilk ağalarından Fətəli şahın oğlu idi. Dövlətin gələcək başçısı olsa da dövlət qulluqçusu adı ilə Təbrizdə oturub, bu türk şəhərini yurdsevər yenidənqurmaları üçün baş yer seçmişdi.

O çağdan bəri Təbriz gələcək şahların oturduğu yer olmuş, Qacar soyundan gələn şahların bütünü Təbrizdə böyümüş, o türk ortamında yetişmişlər.

Gələcək şahlar Azərbaycan bölgəsinin başçısı görəvində idilər. İrəlidə şahlığa çatacaqlarından yaşayanların sayğısını qazanmaq istəyilə doğal olaraq pis yönətimə elə də yer verməmişlər. Buna görə Azərbaycan bölgəsi başqa bölgələrlə tutuşduranda daha uyğun siyasi durumda yaşamış, ruhca, mənəviyatca daha az əzilmişdir. Bundan başqa şahlar elliklə Azərbaycanda böyüdüklərindən özlərini oralı kimi anlamış, Azərbaycanın çıxarlarını başqa bölgələrinkindən üstün tutmuşlar. Bu işləri onlara görə siyasi bir addım idi. Ağalıqda İran ordusunun özəyi olan türkləri soy bağılılığından dolayı ödülləndirmək də düzgün sayılırdı.

İran anayasaçılığını bildirməklə kasıbların elliklə sevgisini qazanan Müzəffərəddin şah bu yöndə daha irəli getmiş, alışılmışın tərsinə, atasının öldürülməsindən sonra taxt-tacı

almaq üçün Təbrizdən Tehrana gəldikdə gələcək şahlığı dö-nəmində onunla çalışmış yerli (türk) yandaşlarını da özü ilə birgə alıb gətirmiş, yenə alışılmışın tərsinə Eynüddövləni baş bakanlığa keçirmişdi.

Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra oğlu Məhəmməd Əli şah atasının tərsinə Azərbaycana yağıtək yanaşdı, ancaq bu yağılığın meyvəsini də tez gördü: Anayasaçılığa qarşı çıxan bu dikbaş şah qarşısında yaraqlı Azərbaycanı buldu.

Azərbaycanın baş bölgəsi Təbriz İranın ikinci baş kəndi sayılır, Tehrandan sonra «şahlar ölkəsi»nin ən sayılan şəhəridir. Yaşayanlarının sıxlığı, alverinin böyüklüyü ilə İranın bütün şəhərlərindən üstündür.

Azərbaycanlılardan mülki okullarda çalışanlar əskərlərdən az olsa da, son çağlarda dış işləri görəviləri arasında türklər çoxdurlar. İndi İranın başqa ölkələrdəki elçilərilə konsullarının ulusunu araşdırsaq çoxunun azərbaycanlı türk olduğu ortaya çıxar. İran konsulları daha çox Qafqazla Osmanlı ölkəsi kimi türk ölkələrinə göndərildiyindən İran ağalığına buralara türk görəvilər göndərilmişdi.

Dış İşləri Bakanlığında böyük görəvlər də bir düzəyə kimi, qulluğa görə yüksəlmə yolu ilə tutulduğundan onlar da yönəticilik, ordu kimi türklərin əlinə keçmişdir.

Ulu Osmanlı dövlətilə İran dövləti arasında olmuş yaxın əlaqələrin başlanğıcından bu ana kimi İstanbul Böyük elçiliyinə göndərilən İran elçilərinin bir-ikisini çıxmaqla bütün türküdür.

Azərbaycanın o biri bölgələrlə tutuşduranda daha az basqı görməsindən, uyqar ölkələrə yaxın bulunmasından, eləcə də Rusiya, Osmanlı ölkəsilə kəsilməz əlaqəli olmasından başqa İran türklərini farslara görə daha əlverişli durumda bulunduran bir nədən də soy xüsusiyyətləridir.

İran türkü başqa türk qardaşı kimi bir az tutucudur. Azərbaycanlı bir türk şirazlı bir farsdan daha yurdsevərdir.

Türk fars kimi özgür düşüncəli deyil, ancaq onun kimi istəksiz, qayğısız da deyildir. Türk daha dönməz, daha dayanıqlıdır.

Altı ildən bəri sürən, acı bir sonla bitməkdə olan İran devrimində azərbaycanlıların çox önəmli yer tutmalarının başlıca nədəni də budur.

Azərbaycanlı yurdsevər bir müsəlman olduğu kimi dönməz anayasasevər, elə də şahsevəndir. Bu özəllikdən Təbriz 11 ay qısqaca qatlandı, yaşayanlar çörək yerinə saman yedi, yenə sınırsız ağalığın əskərinə boyun əymədi. Yenə bu özəlliklərindən devrimin ortaya çıxardığı başçılar içində yüksək yerləri tutanlar türklər oldu. Devrimin başlanğıcında yoxdan bir böyük dirəniş törədən Səttar Xan¹ kimi bahadırlar, Abbas Ağa² kimi igidlər, Səid Salması³ kimi özgürlük şəhidləri ilə qarşılaşılır.

İran türkləri devrimi yalnız maddi deyil, mənəvi də yönətmişlər. Təbriz demək olar İran özgürlük düşüncəsinin bir düzənləyicisi olmuş, anayasaçılığın dərinləşib, parlamentin

1 Səttar xan (1867, ya da 1870-1914) – 1905-1911-ci illərdə İranda anayasaçılıq axınının öndəgələn rəhbərlərindən biridir. Azərbaycan döyüşçülərinin öncülüdür. Xalq arasında Sərdari-Milli adı ilə anılırdı. 23 iyun 1908-ci ildə şah ordusunun Təbrizə saldırməsi sırasında bir çox yararlıqlar göstərdi. 1910-cu ildə başqa döyüşçülərlə Tehrana getdi. Ağalığın döyüşçülərin yaraqlarını toplamaq istəməsindən sonra çıxan çatışmada yaralanıb öldü. Azərbaycanın ulusal bəhədiyləri sırasında yer almışdır.

2 Abbas Ağa (1885-1907) – İranın başbakanı, anayasaçıların yağısı Mirzə Ələskər Xan Böyük Atabəyi 30 avqust 1907-ci ildə parlamentdən çıxarkən vurub, oradaca özünü öldürən döyüşçüdür. Cibindən «Azərbaycan Qurumunun 10 №-li döyüşçüsü» yazılmış bir kağız çıxmışdır.

3 Səid Salması (1889-1909) – Güney azərbaycanlı şair. Türkcə, farsca şeirləri vardır. Bakıda çapçılıq yapmış, devrimçi axınlara qatılmış, Avropa dolaşmış, ölkəsinə döndükdən sonra 1906-cı ildən İran anayasaçılıq axınına (1905-1911) qatılmışdır. «Şəfəq» [Dan yeri ışıltısı] adlı bir qəzet çıxarmış, şah əskərləri ilə vuruşarkən öldürülmüşdür. «İttihad»çı Əmər Nacinin arxadaşındır, onunla birlikdə çalışmışdır.

açılmasından sonra da türklərin siyasi yaşamda dəyərləri artmış, saylarından çox işləri görünmüşdür.

Birinci, eləcə də ikinci parlamentdə Azərbaycan elçiləri etkili baxışları, yurdsevərliklərilə başqa arxadaşlarından yüksək bir yerdə bulunmuşlar.

İkinci parlament dönəmində qurulan ağalıqda bir kaç türk bakanı bulunduğu, Əhməd şahın¹ azyaşlılığından dolayı dövlət qulluqçuluğuna seçilən Ədudülmülk² türk olduğu kimi, onun ölümündən sonra seçilib, indi də yerini qoruyan Əbül Qasım Xan Nəsirülmülk³ də türkdür.

1 Əhməd şah (Ağalığı 1909-1925) – Məhəmməd Əli şahın taxtdan endirilməsindən sonra 13-14 yaşında şah elan edilmiş, 1909-1925-ci illər arasında İrani kötü bir şəkildə yönətmişdir. Qacar soyunun son ağasıdır. Avropa gəzintisində əyləncəyə düşkünlüyü ilə tanınmışdı. Taxta çıxanda kiçik olduğu üçün dövlət yönətimində etkili olmamış, dövləti qulluqçu seçilən Əli Rza Xan yönətmişdi. 1923-cü ildə Rza xan onu Avropaya sürgünə göndərdi. Bir daha İrana dönməsinə onay verilməyərək Qacar dövləti aradan qaldırıldı. 1938-ci ildə Parisdə öldü.

2 Əli Rza Xan (Ədudülmülk) – Qacar soyunun irəligələnlərindən bir bəy. 1909-cu ildə Əhməd şahın 13 yaşında taxta çıxarılmasından sonra Ədudülmülk adı ilə dövlət qulluqçusu oldu.

3 Əbül Qasım Xan Nəsirülmülk (1865/66-1927) – Həmədanın Qaragözlü türklərindəndir. 1878-1884-cü illərdə Oksford Universitetində oxuyub. Müzəffərəddin şah dönəmində maliyyə bakanlığı yaptı. İki ay sonra işdən çıxıb Avropaya döndü. 1911-ci ildə İrana qayıdıb 1914-cü ilə kimi Əhməd şahın qulluqçuluğunu yaptı, yenə Avropaya döndü, 1926-cı ildə İrana qayıtdı.

İRAN TÜRKLERİ¹

IV

Azərbaycanın İran anayasaçılığındakı yeri ürəyin bədən-dəki yeri kimidir. Azərbaycan özgürlükçülük axınının alanı, Təbriz igidliklər göstərən baş kəndi olmuşdur. Altı ildən bəri sürən iç savaşın olanüstü sıxıntıları dönməz İran türklərinin güclü çiynlərinə, yurdsevərliyinə yüklənmişdir, onlar indi də bu ağır yükü daşımaqdadırlar.

Fransa devrimində Marsel, Osmanlı devrimində Selanik nə idisə, İran devrimində də Təbriz odur.

Təbriz İran devriminin alovlar yağıdıran bir ocağı idi. Azərbaycan türklərindən olan özgürlük döyüşçüləri bütün İran qaraguruhuna igidliklə dirənmiş, dayanmışdır.

İranın Ənvərlə Niyazisi, Səttar Xanla Bağır Xanın² başçılığı altında Təbrizin 11 aylıq bir qısqaca qarşı göstərdiyi igidliklərin elə öyünməli anları vardır, bunlar bahadır türklərə İranda «Azərbaycanın igid oğuları» dedirdir.

Təbrizlilərlə başqa azərbaycanlı türklərin anayasaçılıqda nə kimi yararlıqlar, igidliklər göstərdikləri aşağıdakı açıqlamadan anlaşılaçaqdır.

İranın özgürcülük axınında gerçək motor etkisi olan üç qatdan adamlar var idi: 1. Başqa ölkələrlə əlaqələri olan alverçilər. 2. Bu ölkələrdə işləyib yurduna dönmək üçün köylülər. 3. İçdəki, dışdakı okullarda oxumuş bilginlər.

Azərbaycan İranın uyqar ölkələrə ən yaxın olan bölgə-

1«Türk yurdu» 2-ci c., 1912, sayı 9 (21) s.548-556.

2 Bağır Xan (1861-1917) – İran anayasaçılığında Azərbaycandakı ayaqlanmalara qatılmış döyüşçülərin öndəgədənlərindən biridir. 1908-1909-cu illərdə Təbrizdəki çatışmalarda böyük yararlıqlar göstərdi. Xalq ona Salari-Milli [Ulus ordu başçısı] adını verdi. 1909-cu ildə Təbriz üsyanının basdırılmasından sonra Səttar xanla Tehrana getməli oldu. Kürdlər Qəsr-i Şirinin yaxınlığında öldürdülər.

sidir. Bura bir yandan Rusiyaya, bir yandan da Türkiyəyə qonşu olduğundan azərbaycanlı alverçilər Rusiyaya, İstanbulla, Avropaya çox gedib-gəlirlər, başqa ölkələrdəki yasaları, düzgünlüyü, oraldakı quruluşu görür, etkilənirlər. Buna görə başdan-başa yasadızlıq olan şahənşahlıq ağalığından bezənlər arasında İran alverçiləri daha çoxdur.

İrəlidə azərbaycanlı köylülərin daha çox Qafqazla içəri Rusiyaya işləməyə getdiyini demişdik. Bu işçilər dönərkən ailələrinə bir parça çörək parası gətirdikləri kimi, rus devrimindən, bu devrimin özəyi olan işçi özgürlükçülüüyündən ilhamlanaraq bir devrim düşüncəsi də daşıyırdılar. Aşağıda görülcəyi kimi, Rusiya işçi axınına qoşulan iranlılar sosialist adı daşıyan siyasi bir partiya da yaratmışdılar.

İran bilginləri içində də türklərin sayqın yer tutduqları da gözə çarpır. Başqa ölkələrə oxumağa gedən gənclərin çoxu Quzey İrandan gedirlər. Tehranın yüksək, eləcə də orta okullarında oxuyan azərbaycanlı az deyildir. Tehrandan sonra İranın tək uyqarlıq ocağı da Təbrizdir, az-çox yeni okullar açılmışsa, burada açılmışdır.

İranda oyanış düşüncəsi çağı olan son illərin ağıllıları, say-seçmələri gözdən keçirilərsə türk olan bir çox saygın insanlarla qarşılaşılar. Bunlar böyük bir dönməzliliklə, uğurla yenilik, yüksəliş bayrağını yüksəyə qaldıraraq, içdən çalışmaları ilə iranlıları oyandırmağa çalışmışlar. Bunlardan tanınanları söyləyək. Başda bütün Doğunun oyanışındakı etkilərini öyməyə gərək olmayan Şeyx Cəmaləddin Əfqani¹ gəlir.

1 Mərhum şeyxin ulusu aydın deyildir. Sayğılı Əhməd bəy Ağaoğlu mərhumun türk olduğunu söyləyərək, marağalı olduğunu da açıqca bildirmişlər. Ancaq bizim bilgimizə görə şeyx bəzən adların sonuna artırılan «Əsəd-abad»dan da anlaşıldığı kimi həmədanlıdır. Əsədabad Həmədan bölgəsində olan köylərindəndir. Şeyxin bu gün belə o köydə qohumları vardır.

Sonra təbrizli Məhəmməd Tahir bəyi, yenə təbrizli Əbdürrəhim bəylə marağalı Hazi Zeynalabdin əfəndiləri saya bilərik.

Məhəmməd Tahir bəy¹ bundan demək olar 30 il qabaq İstanbulda «Əxtər» [Ulduz] adlı farsca bir qəzet yayımlayırdı. «Əxtər» İran oyanış çağının önəmli nədənlərindən sayılır. İranın kamu düşüncəsinə çox etkisi olmuşdur. Tahir bəy bir çağlar «Osmanlı Oxutma Komisyonu»na üzə qoyulmuşdu. İndi yaşasa da yaşlanmış, toplumdan uzaqlaşmış özünə qapılmışdır.

Əbdürrəhim əfəndi² son çağın yazıçıları içində böyük bir sayğı yiyəsi olub, çox tanınırdı. Qələminin gücü bilinir. Pedaqoji baxımdan ayrı bir bacarıqla yazılan, çox yüngül oxunan «Kitab-e Əhməd və ya Səfine-ye Talibi» [Əhmədin kitabı, ya da Talibin gəmisini] adlı əsəri son çağlar fars ədəbiyyatının gözbəbəyi əsərlərindəndir.

Dialoq yolu ilə yazılmış, aydın açıqlanan texniki elmlərdən yararlı bilgi verən bu kitab yeni uyqarlıq üçün çırpınan ürəkləri ovladığı kimi, qaranlıq qəlbləri də işıqlandıra bilmişdir.

«Kitab-e Əhməd» indi İranda ən çox oxunan kitablarıdır. Yazıcının bu kitabdan başqa astronomiya, doğa

1 Məhəmməd Tahir bəy (?-?) – Təbriz türklərindəndir. 1876-1896-cı illərdə İstanbulda «Əxtər»i arxadaşları ilə birlikdə çıxarmışdır. 1912-ci ildə İstanbulda sağ olduğu bilinir. Doğum-ölüm illəri bilinmir.

2 Əbdürrəhim əfəndi. Hacı Mirzə Əbdürrəhim Talıbzadə (Talıbov) (1834-1911) – Təbrizlidir. İlk oxumasını burada bitirdikdən sonra yüksək öyrənimini Tiflisdə aldı, rusca, fransızca öyrəndi, bu dillərdə də əsərlər yazdı. Farsca «Kitab yüklü eşşək» (1888), «Xeyirxahların məsləyi» (1905) adlı romanları, Güney Azərbaycanla İran ədəbiyyatı tarixində sosial ələşdirinin ən gözəl nümunələrindəndir. 1888-ci ildə arxadaşları ilə İstanbulda «Şahsevən» adlı gizli bir gülüş qəzetini yayımladı. Anayasaçılıq düşüncəsinin tutmunu atanlardandır, İranın birinci parlamentinə də seçilmişdir.

elmləri, toplumçuluq, tarixdən yazılmış bir çox əsəri də vardır. Sayğıdəyər 2 il qabaq Qafqazdakı Teymurxanşura [İnciqala, Buynaksk] şəhərində öz evində öldü. Onun əsərlərinin çoxu İstanbulda basılmışdır.

«Kitab-e Əhməd»dən sonra Marağalı Hacı Zeynalabdin¹ əfəndinin yazdığı, İranın oyanış ədəbiyyatının şah əsəri sayıla bilən, çox oxunan, çox etkiləyən, romanabənzər «Səyahətnamə-yə İbrahim bəy» adlı tanınmış əsərdir.

Hacı Zeynalabdin əfəndi bu əsərində çox etkili bir dillə İranın sorumsuz ağalığını, geriliyini, əxlaqının boşluqlarını ələşdirib, bütün bunlardan qurtuluşu yasal, uyqar bir toplumsal yaşamın yaradılmasında görür. Farsca yazılmış bu kitab Misirdə basılmışdır. Sorumsuz ağalıq çağında İrana gətirilməsi yasaq idi. Ancaq yasaqlanmasına baxmayaraq kitabı çox adam oxumuşdu. Hacı Zeynalabdin əfəndi alverçi qatından olub, İstanbulda alver yerləri vardı. İki il qabaq ölmüşdür.

«Səyahətnamə»nin ikinci, üçüncü cildləri İstanbulda basılmışdır.

Düşüncəsi, qələmilə İranın oyanmasına çalışanların sayı doğul olaraq bununla bitmir. Biz yalnız türklərdən ən tanınmışlarını yazdıq. Burası da önəmlidir, Şeyx Əhməd Ruhi,²

1 Hacı Zeynalabdin Marağai (1839-1910) – İran türklərindəndir. Bir az da avtobioqrafik özəllikli romanın bahadırı İbrahim bəy kimi alverlə bağlı Türkiyənin, Rusiyanın çeşidli yerlərində bulunmuşdur. İstanbulda ölmüşdür. Əsərini Həmid Məhəmmədzadə türk dilinə çevirərək «İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya təsübkəşliyin bəlası» (Bakı, 1982, 497+3 s.) adı ilə yayımlamışdır.

2 Şeyx Əhməd Ruhi (?-1896) – İran özgürlükçüsü, devrimçilərindən Mirzə Ağa Xan Kirmanilə birlikdə işləmiş, İstanbulda «Əxtər»də yazıları çıxmışdır. Öncə babiliyə, sonra əzəliliyə keçmiş, 1886-cı ildə İstanbula gəldikdən sonra Cəmaləddin Əfqaninin çevrəsində yer almışdır. Təbrizdə asılmışdır.

Mirzə Ağa Xan Kirmani¹ kimi fars devrimçi bilginləri də İstanbulda yaşamış, buradan yararlanmışlar. Gerçəkdə İran oyanışı, özgürcülüüyü üçün isləyən, çalışan güclər iki baş kənddə Bakıda, bir də İstanbulda toplanmışdı.

İranın ilk devrimçi qurumu Bakıda yaradılmışdı. Buradan Tehrana, Təbrizə düzyolaçağıranlar, döyüşçülər, bombalar, eləcə də başqa partlayıcı şeylər göndərilirdi.

Bakı rus devrimi illərində (1905-1906) Rusiyanın da ən devrimsevər yerlərindən sayılırdı. Bura bir işçi şəhəri olduğundan sosialist partiyaların etkili olduğu yerlərdən biri idi. Bir çağlar sosialistlər Bakıda toplumsal axının, devrimçilik göstərilərinin tək düzənləyicisi idilər. Nə çeşid bir toplusluq yaranırsa-yaransın özünə bir sosialist görüntüsü verməli idi.

Bakıdakı iranlılar bundan etkilənərək «İranlıların Sosial-Demokrat Partiyası» adlı bir topluluq yaratdılar. Partiyanın özəyi Bakıda idi. Qafqazda, eləcə də İranın içində özəkləri var idi. Partiyanın üzələri daha çox türklər idi, Qafqazda yaradılmasından dolayı belə olmuşdu.

Müzəffərəddin şahdan² çox qolaylıqla alınan anayasanın yaradılmasında bu partiyanın çox yardımı olmuşdu. Tehran-

1 Mirzə Ağa Xan Kirmani (1854-1896) – Dəyişik bilim dallarında özünü yetişdirməsinə baxmayaraq, dini görüşlərincə sıx-sıx baxış, məzhəb dəyişdirmiş, əzəli təriqətini mənimsəmişdir. 1886-cı ildə Türkiyəyə gəldikdən sonra burada farsca çıxarılan «Əxtər»də yazılar yazdı. Mirzə Melkum Xanla, Cəmaləddin Əfqanılə yaxınlıq qurmuşdu. Dəyişik konularda bir çox əsəri vardır. Özgürlükçü düşüncələrilə tanınmışdır. Türkiyə siyasi bir mahna ilə bacanağı Əhməd Ruhilə birlikdə İrana vermiş, doğru-dürüst yarıqlanmadan asılmışdır.

2 Müzəffərəddin şah (1853-1907) – Qacar türklərindəndir. 1896-1907-ci illərdə ağalığ etmiş, İranda anayasaçılığın uygulanmasını, anayasa yazılmasını bəyənmişdir. İlk parlament onun dönəmində açılmışdır. 1900-cü ildə çıxdığı Avropa gəzintisində İstanbulla getmiş, II Həmidlə görüşmüşdür.

da ilk yol partlayan bombaları bu topluluğun türk üyələri atmışdı.

Məhəmməd Əli şah parlamenti qovandan sonra başlayan devrimçilik çağında da bu topluluq Təbriz, Xorasan, Rəşt¹də bir çox yardımlar göstərmiş, sınırdakı sıx yoxlamalara baxmayaraq devrimçilərə sürəkli olaraq döyüşçülər göndərməklə, tufəng, işıqlandırıcı, partlayıcı toplamaqla yardımda bulunmuşdur.

Yadellilərin siyasətinə kötək olub anayasaçıları gizlicə öldürdəcəyini bildirən baş bakan Mirzə Əli Əskər Xan Atabəyi, dalınca da özünü öldürən ikinci döyüşçü Abbas Ağa¹ da türklərin kiçik sənətkarlarından bir gənc idi. Abbas Ağanın etdiyinin yurddaşlarıncə necə qarşılandığı ölümünün qırxıncı günündə qəbri üzərində toplanan 10 minlərcə adamın onun ruhuna yönəlmiş alovlu çıxışları göstərmişdir.

İlk parlamentdə türk elçilər az idi. Bu da seçki yarasından qaynaqlanırdı. O çağ elçilərin yarası Tehrandan, yarası da bölgələrdən seçilirdi. Ancaq türk elçilər az olsalar da işlərilə göründülər. İlk parlamentdə Avropa anlamı ilə siyasi partiyalar yox idi, ancaq orada bilinən iki axının bir-birilə çarpışdığı aydın görünürdü.

Bu iki axın yeniliklə əskilik axınları idi. Türk elçilərin çoxu yeniliyi göstərir, azlıqda olsalar da öz baxışları ilə seçilirdilər. Yenilik axınının başında Azərbaycanın iki gənc elçisi, tanınmış Tağızadə ilə mərhum Hacı Mirzə İbrahim Ağa dururdu. Hacı Mirzə parlament qovulandan sonra asıldı. Seyid Həsən Tağızadə yaxalanamadı, ikinci parlamentdə «Əhrar Partiyası»nın başında bulundu.

Birinci parlament dönəmində Tehrandə bir çox siyasi topluluqlar (klublar) var idi. Bunların sayı 70-ə çatırdı. Bu topluluqlar Fransa devrimindəki klublara bənzəyirdilər. Bunların içərisində ən sayılanı «Azərbaycan topluluğu» idi.

¹Birinci döyüşçü Nəsrəddin şahı öldürən Mirzə Rza Kirmanidir.

O demək olar bütün topluluqların baş yeri, yönəldicisi idi. Azərbaycan topluluğunun üzvlərinin çoxu isə türklər idi, yönətim qurulu da türklərin əlində idi.

Müzəffərəddin şahın ölümündən sonra Məhəmməd Əli şah anayasaçılığa qarşı oyunlar qurmağa başladı. «Atam anayasaçılıq yox, ancaq bir danışma yığıncağının yaradıldığını açıqlamışdır» deyərək parlamentin saygınlığını, yetkisini azaltmaq istəyirdi. Bundan dolayı coşan toplum düşüncəsinin başında yenə teleqrafları ilə şahı qorxudan türk şəhəri Təbrizi görürük. Bu teleqraflarda birinci yol taxtdansalmadan danışılırdı.

Məhəmməd Əli şah kəskin bir yola qərar vermiş, parlamenti topa tutdurmuş, ələ keçən elçiləri dar ağacından asdırmışdı. Bu azgınlıqlara qarşı da çıxan yenə igid türk şəhəri Təbriz oldu.

Öncə şəhərdə toplanan dirənişçilər cəzalandırıldı. Sonra da baş ağalığın göndərdiyi ordu, eləcə də özəl yaraqlılar şəhəri qısqaca aldı. Şahın başçılığı altında bulunan, sayı 10 minə yaxın olan bir güc şəhəri bombalamağa başladı. Qısqac 11 ay sürdü. Ancaq iki türk bahadırları Səttar xanla Bağır xanın başçılığındakı igidlər, özü yarağa sarılmış yaşayanlar igidliklə dirənib boyun əymədilər, yalnız qorunmaqla qalmayıb, bir kaç yol qısqacı yararaq qarşıdakılara saldırdılar da. Qısqacın son günlərində insanlar aclıqdan küçələrdə düşüb ölsələr də, yenə qorunmanı sürdürürdülər.

Maku xanlığı da İran devriminin qanlı səhifələrini görmüşdür. Burada başdan-başa bir köylü, əkinçi dirənişi başlamışdı. Dirənişi yönətənlər «İranlıların Sosial-Demokrat Partiyası»nın türk-azərbaycanlı üzvləri idi. Dirənişçilər bir ara Maku xanını yenmiş, xan Rusiyanın sərhəddəki İrəvan bölgəsinə sığınmışdı. Deyilən topluluq üzvlərindən, eləcə də azər-

baycanlı-türk işçilərdən, tanınmış Molla Cəfərlə yazıçı Səid Salması bu savaşa vuruşub şəhid olmuşlar.

Təbrizin 11 aylıq igidcəsinə dirənişlə azərbaycanlıların dönməzliyi Xorasan, İsfahan, Rəşt kimi fars bölgələrini də devrimə yönəltdi. Rəştlə İsfahandan toplanan ulusal ordular Tehran üzərinə yürüdülər, Məhəmməd Əli şahı taxtdan salmaqla anayasaçılığı qurtarıb, indiki azyaşlı şahı taxta oturdular. Rəşt devrimini yönədən komitə ilə Rəşt ordusu içində çoxlu türk var idi.

İranda ilk parlamentin buraxılması ilə ikincinin açılması arasındakı iç savaş çağında İstanbulda da «İranlıların Səadəti Komitəsi» adlı bir İran komitəsi yaradılmışdı. Bu komitə bir yandan yayımladığı bildirişlərlə İrandakı devrimsevərlik düşüncəsini oyatmağa, yolladığı bir çox teleqraflarla avropalıların genəl düşüncəsini aydınlatmağa çalışır, o biri yandan da devrimçilərin başçıları arasında bilgi alıb-vermə görevini yerinə yetirirdi. İstanbulun iranlı yerləşimçiləri elliklə türklər olduğundan «Səadət Komitəsi»nin üzvləri də türklər idi.

Anayasaçıların Tehranı tutub Məhəmməd Əli şahı taxtdan salmasından sonra baş kənddə «Başçı dəstəsi» adı ilə bir növ direktura yaradılmışdı. Bu dəstə ölkənin demək olar soursuz ağası olmuşdu. «Başçı dəstə»nin etkili üzvlərindən bir neçəsi türk idi.

Dönməz türk anayasaçılarına qarşı «şahsevən» türklərin də çıxışları vardı. Genəlliklə Şahsevən elləri yeni ağallığa qarşı olub Tehranın alınmasından sonra anayasaçıları eyidən-eyiyə tutmuşdular. Sonda keçmiş şahın İrana girişilə başlanan gerilikçilikdə də Türkmənlər anayasaçılara qarşı baş qaldırmışdılar. Bunlar toplumdakı yerlərinə uyğun olaraq yeni quruluşu istəmirdilər. Anayasaçılar Qaşqay elinin anayasaçılığa qarşı çıxmasından sürəkli quşquda, çəkinmədə

bulunmuşdular.

İranda ikinci parlament toplanıldığı çağda avropadakılara oxşar partiyalar yarandı. Güclü yurdsevərlikə «Əhrar» [Özgürlük] axınıni İran Demokrat Partiyası, orta-tutucu axınıni da Liberal-Demokrat adlı başqa bir partiya üstlənirdi. Partiyaların ikisində də gərəkli işlər görüb partiyaların ruhunu oluşturanlar türklər idi.

Demokrat Partiyasının Azərbaycanda qurumu, böyük saygınlığı, olduğu kimi parlamentdəki üyələrinin çoxu da türk elçilər idi. Partiyanın başçısı yuxarıda da adı çəkilən Təbriz elçisi, tanınmış Seyid Həsən Tağızadə əfəndi idi. Parlamentin özgürlük səsi sayılan Tağızadə əfəndiyə özgürçülərin böyük saygısı var idi. İkinci parlamentdə olan 90-a yaxın üyədən 25-i, Demokrat Partiyasından olan 21 elçinin də 14-ü türk idi.

İkinci parlamentin işlədiyi çağda İranda ilk yol olaraq böyük formada gündəlik bir qəzet çap olunurdu. «İran-e Nov»¹ adlı avropasayaq çıxan bu qəzet İranın ən çox oxunan, ən sayılan qəzeti idi.² Demokrat Partiyasının düşüncə daşıyıcısı olan «İran-e Nov»un yazarları Azərbaycan türkləri idi.

İran devriminə Osmanlı türkləri də qatılmışlar. Bir kaç saygılı adamın Xoy, Salmas bölgələrindəki qardaşca yardımlarını türk tarixi sözsüz yazacaqdır.³

1 «İran-e Nov» (1909-1911) – O dönəmin ilk önəmli gündəlik qəzeti olub «İranlıların Sosial-Demokrat Partiyası»nın orqanı idi. Baş yazarı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1911-ci ildə rus elçisinin basqısı ilə İrandan çıxarıldıqdan az sürə sonra 1911-ci ilin sonunda qapadılmışdır. Bu qəzet İranda siyasi düşüncələrin olğunlaşması, demokratik baxışların yayılmasında önəmli olmuşdur.

2 «İran-e Nov»un baş yazarı, bu çox önəmli yazıları bizə saygı ilə yazan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndi idi («Türk yurdu»).

3 1906-1911-ci illərdəki İran devriminə Türkiyədən qatılanlardan Ömər Nacini daha çox anmalıyıq. Ömər Naci Azərbaycan türklərindən anayasaçı şair Səid Salması ilə (1889-1909) birlikdə çalışmışdır.

Qafqaz türk basınının İran devriminə çox etkisi olduğu kimi, qafqazlı bir çox türk döyüşçü də İranın özgürlük savaşında özlərini qurban vermişlər.

Sonda gərəkli bir şeyi bildirmək istəyirəm: Türk devrimçiləri, türk elçiləri, türk qurumları dediyimizdə bunların ancaq türklük üçün çalışdıqları düşünülməsin. İranın türk anayasaçıları türklüklərini düşünməmiş, bütün igidliklərini ancaq iranlılıq, ortaq yurd üçün etmişlər!

İRAN TÜRKLƏRİ¹

V

Azərbaycanda rəsmi elmi dilin fars dili olduğunu irəli-də yazmışdıq. Yazışmaların da farsca olduğunu desək, artıq İranın türk ədəbiyyatının necə uyğunsuz bir ortamda doğu-lub yaşadığı anlaşılr. Bütün İranda oxuma farscadır. Yazıb-oxumaq farsca öyrənmək deməkdir. Oxuyub-yaza bilən türk dilini çətinliklə oxuyur. Özəl, eləcə də alver məktubları da farscadır. Şəhərdə çalışan köylü belə, durumundan ölkəsinə suaric vermək istəyəndə yaxındakı «mirzə»lərə (Buranın di-ləkçəçilərinə) üz tutar, para verir, məktub yazdırır. Ailəsilə ilişki yaratmaq istəyən, oxuyub-yazmaq bilməməsindən do-layı başqasının yardımından asılı olan oxumamış bir köylü doğul olaraq «mirzə»yə türkcə söylər, ancaq küçə «mirzə»si onun dediklərini çevirərək farsca yazar. Sonra məktub köyə gedər, indi də köy imamı oxuyub-yazmaq bilməyən yiyəsinə oxuyub çevirir. Kəsəsi, ərəb dili necə bir din dilidirsə, fars-ca da onun kimi yetkili, etkili yazışma dilidir. Türk dilində danışılır, türk dilində çıxışlar edilir, din söyləmləri söylənir, ancaq yazıya gəlincə bütünü farsca yazılır.

Fars dilinin bu düzəyde maddi-mənəvi yayılması İranın əsərlərini farsca yazmış türk yazıçı-şairlərinin bir fars yazıçı-sı, şairi olmalarına, əsərlərini farsca yazmalarına nədən ol-muşdur.

Keçmiş İran yazıçılarından azərbaycanlı Şəmsi Təbrizi, Xaqani Şirvani, Qasım Ənvar Sərabi, Qətran Təbrizi, Əssar Təbrizi, Vahid Təbrizi, Məshəti Gəncəvi, Xətib Təbrizi, Əh-vədi Marağai, Saib Təbrizi, eləcə də başqa bir çox farsca di-van yazmış yazıçı-şairlər vardır. İranın yeniləşmə çağındakı fars ədəbiyyatının türk olan tanınmış ustadlarından irəlidə

1«Türk yurdu», 2 c., 1912, sayı 10 (22), s.670-678.

danışmışdıq. Ancaq yazma-oxumanın bütünlüklə fars dilində oluşu belə, türkcə düşünən, türkcə danışan böyük bir topluluğu ulusal ədəbiyyatdan yoxsun edəməzdi, gerçəkdə edəməmişdir də.

İran eğitimi alan türk oxumuşları, yazıçıları, yazıb-oxumaq bilən sinfin «xəvvas» [seçkin] deyilən kiçik bölümü fars ədəbiyyatının uyqarlıq ocağından duyğulansa da, xəvvasın bu yönəlməsi oxumamışın öz içində doğma ədəbiyata olan istəyini ödəyəməmişdir. Fars dilinin ədəbi göstərilərinin özəlliklərinə çatıb nə Ömər Xəyyamı, nə Firdovsini, nə Hafizi, nə də Sədini anlaya biləcək oxumamış bir çoxluq vardı.

Sonra İran Doğu ölkələrindəndir. Yaşayanların çoxu biliksizdir, oxuyub-yazmaq bilməz. İranda farsca bir söz bilməyən çoxlu türklər vardır. Bunların da özlərinin ədəbiyyatının olması doğaldır. Yaradılan fars ədəbiyyatı İran türklərinin seçkinini udmuşsa da, oxumamış bölümünü ulsal bir ədəbiyata yetmək kimi doğəl istəkdən alamamışdır.

Bax, İran türk seçkinlərinin (demokratiyasının) bu istəyi İran türk ədəbiyyatını yaratmış, ulusal şairlərin yetişməsinə nədən olmuşdur.

Azərbaycan türk ədəbiyyatı (Azərbaycan türk ədəbiyyatının Qafqaz bölməsi çox irəliləmiş, ulusal biçim almışdır. Biz burada ancaq İran Azərbaycanı ədəbiyyatından danışacağıq) başqa ədəbiyyatlar kimi iki yerə bölünür. Bir bölümü başdan-ayağa ulsal, doğəl olub, aşlıqların Anadolu ilə Qafqaz köylərində el şənliklərində söylədiyi, «Aşıq Qərib», «Əsli-Kərəm», «Koroğlu» kimi boylar, ağızdan-ağıza yayılmış mahnılardır. Başqa bölümü isə yazılı türk ədəbiyyatıdır. Bu ikinci bölümü araşdırıaq.

Yazılı türk ədəbiyyatının özəl bir biçimi yoxdur. Bu ədəbiyyat fars ədəbiyyatından yararlanır. Türkcə şeirlərdə qullarılan əruz biçimləri, deyimlər, duyğularla anamlar bütünlüklə farscadan alınır. Türk şeirləri demək olar fars şeirinin bir çe-

virməsidir. Türkcə şeirlər daha saya olub, bəlli bir insan topluluğuna yönəldiyindən fars şeirləri kimi incəlikləri yoxdur.

İranda yazılı türk ədəbiyatı başlıca iki biçimdədir: ağı, gülüş. Azərbaycan türk şairləri ya kor oluncayadək ağlar, ağladılar, ya da bayılıncayadək gülür, güldürürlər.

İran türklərinin dindar, üstəlik də elsevər olduqlarını söyləmişdik. Bu dindar el ilin böyük bir bölümünü, daha çox da məhərrəmliyin ilk günlərini oxşayıb-ağlama, yas içərisində keçirir, illərcə din borcu kimi şəhidlər, övliyələr adına, Kərbəla ağrı-acısı şəhidləri yad edilən göstəri yığıncaqları qurur. Bu yığıncaqların növhəgarlığını [ağıdeyəni, ağıcılığını, oxşayıb-ağlamasını] türk şairləri oxuyarlar, bununçün divanlar dolusu ağı yazarlar. Bu ağıları, insanlar əzbərlər, oxuyar, ağlar, şairlərinə rəhmət göndərər. Ağı ədəbiyatı farslarda da vardır, ancaq türk ağıları kimi çox deyildir. Ağıyazanların ən tanınmışı Təbrizli Racidir.¹

Racinin ağılarından nümunə olaraq bir kaç beyt. Şair Kərbəla şəhidlərini gözə alaraq deyir:

Gördü üsəra, çün şühədaya kəfən olmaz:
Ərz etdilər ya rəb, belə dərd-ü mühən olmaz.
Yüz qətlgaha qoydular be naləvü fəryad,
Min şurla hər bülbül edər öz gülünü yad.
Gördülər düşüb sərv, yıxılmış yerə şümşad,
Solmuş gül-ü sünbül, belə şəhn-e cəməən olmaz!

1 Əbu Həsən Raci (1835-1875) – Eyi bir mədrəsə oxuması görmüş, saya bir türkcə ilə şeirlər yazmışdır. Farsca şeirləri də vardır. Düyğulu şeirləri, toxunaqlı ağıları Azərbaycanda xalq arasında çox bəyənilmiş, yayılmışdır. Günümüzdə belə məhərrəm ayında oxunan ağılar içində Racinin çoxlu şeiri vardır. Dili Güney Azərbaycan türkcəsi üçün bol qaynaqdır.

Gülsüm tapıb başsız aləmdarı, töküb yaş,
Gördü ki, həmi qol kəsilib zülmə həm baş.
Ərz eylədi: Nə kül sovuram başıma qardaş!
Başsız bədən axır olur, qolsuz bədən olmaz!

Azərbaycan şairlərinin bütünü ağıçdır. Tanınmışlarından biri də Dilsuzdur.¹

Bütün işlərin bir qarşılığı olur. Aşırı düzəydə ağlayan bir elin daha çox gülmək istəməsi də doğaldır. Bax bu, ağıçı olan Azərbaycan şairlərini gülüşcü də etmişdir. Belə incə dini duyğularla aşırı bir surətdə etkilənib oxucularına «qan ağlatmaq» istəyən şairlər, beləcə gülüşçülük də edərlər. Azərbaycan türk şairləri ağıçı, gülüşçüdürlər.

Gülüş bölümü də ağı kimi aşırı düzəyə varmışdır. Gülüşlər daha çox qaba bir həcv [sataşma] olur. Ancaq içərisində incə örnəkləri də az deyildir. Sataşma yazanların ən tanınmışı son illərdə ölmüş Təbrizli Ləlidir.² Budur, Tiflisdə olarkən yazdığı gözəl əsərlərindən bir örnək:

Bircə insaf qıl xudavənda
Bu bədən qurğuşundu, ya misdi?
Kürəxanə deyil bizim mənzil.
Nəyə lazımdır bu qədər isti.
Bu hava xətt-e istivaya gərək,
Sakinin-e şimalə çox pisdir!
Bizim ev Məkkə, mən ərəb deyiləm.
Ərəbistan deyil bu, Tiflisdür!

1 Məhəmməd Əmin Dilsuz (?-1834) – Farsca, türkcə şeirləri vardır, təbrizlidir. Təbrizdə çox yol basılan şeirləri xalq arasında ən çox sevilmişdir. Divanında dəyişik biçimlərlə yazılmış bir çox şeir vardır.

2 Mirzə Əli Xan Ləli (1835-1907) – Doktor olduğu üçün «Həkim Ləli» olaraq da tanınmışdır. İstanbul Tibb Fakültəsini bitirmişdir. Səya bir dili vardır. Farsca şeirlərini də içində alan bir divanı basılmışdır. Dini şeirlərini xalq çox bəyənmişdir.

Səhrə od yağdırıb, çölü sovdup,
Bilmirəm bu necə mühəndisdir?
İstini qışda ver ki, bəndələrin
Çoxu üryan, ür, müflisdir!

İran türk ədəbiyatı ağı, sataşma ilə dopdolusa da, düşündürən, incə duyğuları oxşayan parçalardan da yoxsun deyildir. Düşündürənlərdən Məhəmməd Bağır Xalxalının¹ (Bundan 30 il qabaq ölmüşdür) tanınmış əsəri «Sələbiyə»ni göstərə bilirik.

«Sələbiyə» [Tülkünəmə] bir tülkünün başına gələnlərdən danışan, məsnəvi biçimində yazılmış, bir çox bilginlik örnəkləri toplanmış, istəyini oxumamışın anlayacağı yolla anladan əxlaq hekayəsidir. O:

Deyib çox məzhəkə, qıldım zarafat,
Onun zımnında yazdım həm nəsihət.
Neçünki xalqa haqq acı gəlibdir,
Zarafat sözləri şirin olubdur.
Qatışdırdım ikisin gəldi halə
Yetişdi müntəha-yi itidalə
dediyi kimi, dərin düşüncəni, bilginliyi:
Dedi tülkü, əcəb avarə qaldım,
Xoruz əldən çıxıb, biçarə qaldım.
Qazıldım, yalandan abid oldum,
Şəriət əhli oldum, zahid oldum.
Nə yaman söz idi gəldi dilimə
Beylənçik fatihə dəysin ölümə²

1 Məhəmməd Bağır Xalxali (1823-1901) – Türkcə divanı da vardır. «Sələbiyə»ni 1893-cü ildə yazmışdır. Bu məsnəvisi toplumun pozumluqlarını göstərməsi, ələşdirməsi baxımından çağının əsərləri arasında önəmli bir yer tutur.

2 Tülkü xoruzu tutaraq qazılıq sifətini taxıb, «din ayinlərinə qarşı çıxıb kötü işlərdə bulunmuşsan» deyər suçlayıb, cəza olaraq yemək istərkən, xoruz dindartək öncə «Fatihə» oxumasını diləyir. Tülkü «Fatihə» oxumaq isdəyəndə ağzını açır, xoruz qaçır. Söylənən beytlər yasa batmış tülkünün sözləridir.

kimi incə, yüngül bir takım təmsillərlə birləşdirər. Azərbaycan türkləri arasında ən çox oxunan bu ədəbi əsərdən oxucunu düşünməyə yönəldən bir kaç sıranı aşağıda veririk.

Bilgin şair toplumdakı, çağdaşının sürəkli sızılısının nədəni olan sosial durumun ağırlığını göstərərək deyir:

Bəsi heyrətdi bu çərxin qərarı,
Bilinməz işdir aləmin kar-ü barı
Birisinə müyəssər naz-ü nemət,
Birisi ac, çəkər yüz min məzəllət.
Birisi başa qoymuş tac-ı şahı,
Birisi başaçıq, yoxdur papağı.
Biri əyninə geymiş rahat atlas,
Biri üryan qalıb bir parça ət, bəs!
Biri taxt-ı mürəssə üstə qaim,
Biri haq-e məzəllət üstə daim.
Biri nökr, birisi xan olubdur,
Biri təbin, biri sultan¹ olubdur.
Biri dildarını çəkmiş qucağa,
Birisi odlanıb nar-ü fərağa.
Birisinin sözü mat etmiş ağı,
Biri yazmış mənimtək tülkü nağlı...
deyir.

Çalışmaqdan, işdən danışarkən də:
O kəslər kim cahanda işləməzlər,
Çörək hərgiz doyunca dişləməzlər.
Oturma mənzillərdə ey nikinam
Deyib rəzzaqdır allah, tutma aram!
Təlaş eylə ki, ruzin yetişsin,
Bunu tərk etmə ta ömür keçsin!
deyir.

Təmiz duyğuları oxşayanlara gəlincə: Hacı Məhəmməd

¹ İran ordusunda yüzbaşıya sultan deyilir.

Əli Təbrizinin¹

Yığbsan başına bu xətt-ü, xal-ü zülfü müjganı...

Yenə peyğəmbər-e xuban, bu nə icma-e ümmətdir?!...

kimi incə sözlər söylənən şeir örnəkləri olduğu kimi, aşağıdakı örnəkdə görüləcəyitək, şairanə bənzətmələrilə seçilən qəzəllər də vardır. Budur Razinin qəzəllərindən bir kaç beyt:

Cana husuf-e mahı münəccim əyan deyir,

Göstər üzün: desinlər o fahiş yalan deyir.

Sinə görəndə könlüm ucaldır fəğanımı,

Sübh açılarda çünkü müəzzin əzan deyir.

Qan etdi bağrımı ləb, içim mən də qanını,

Çün qadı-e vilayətimiz qanə-qan deyir...

Mənzum əsərlərdən qəsidələr də yayılmışdır. Dərvişlərin qapı-qapı dolaşib ovliyalardan oxuduğu mədhiyələr [öyğülər], qəsidələr türkcə daha yaxşı yazılmış mənzum qəsidələrdir, türk-İran şairləri yazmışlar.

Ulusal ədəbiyyatın mənsur bölümü də vardır. O da mənzum bölüm kimi dini konulara yazılmışdır, Kərbəla ağrı-acısınsının tarixini içinə alır. Bu yöndən Daxillə² Qumrunun³ əsərləri çox yayılıb şah əsərlər sayılmaqdadır.

İran anayasaçılığı bildiriləndən sonra İran-Türk ədəbiyyatında da kiçik bir yeniləşmə, yüksəliş göründü. Yayımlanan bir çox ardıcıl basının içində türkcədə qəzet çap edilməyə

1 Hacı Məhəməd Əli Sabit Təbrizi (1835?- 1895). Kitabdüzəltmə, üzləmə sənətkarı, türkcə, farsca şeirləri bulunan bir şairdir. Basılmamış divanından biri Təbrizin Ulusal Kitabxanasındadır.

2 Axund Molla Hüseyn Daxil – XIX yüzildə yaşamış marağalı şairlərdəndir. Din adamıdır. Daha çox dini şeirlərilə, ağılları ilə tanınmışdır. Divanı bir çox yol basılmış, çox oxunmuşdur.

3 Mirzə Məhəmməd Tağı Qumru (1819-1891) – Ağılları ilə tanınmışdır. «Kənzül-Məsaib» [Ağrı-acılar toplusu] adı altında toplanmış mənzumələri Türkiyədə çox tutulmuş, daha çox da şiələr arasında «Qumru kitabı» adı ilə Türkiyə türkcəsinə axtarılmış biçimlə çox oxunmuş, çox yayımlanmışdır.

başlandı. Bu qəzetlərdən biri Təbrizdə, biri də Urmuda çap olunurdu. Təbrizdə yayımlanan «Söhbət»¹ [Danışiq] kiçik bölgədə təmiz türkcə, oxumamışların anlayacağı bir dillə yazılırdı. Bu qəzet İranın bəlkə də təmiz türkcə, ulusal olaraq yayımlanan ilk qəzeti idi. «Söhbət» İran üçün yeni olan çatdırma, yazı yolunu göstərməklə yanaşı çox yeni, sağlam baxışlar da daşıyırdı. «Söhbət»in bu «qorxmazlığı» ömrünün az olmasına nədən oldu. Doğru qadınlarının acınacaqlı durumlarından danışan, Doğunun qadınlara bəslədiyi geriçi baxışları ələşdirən bir yazısı ilə Təbriz dinçilərinin qınağını, davasını çəkdiyindən başladığı işi yarımçıq qoydu.

«Söhbət» 500-dək basılırdı. Başçısı, baş yazarı Peterburqdakı İran elçiliyində uzun illər yetkili bulunub az-çox avropalaşmış Mirzə Hüseyn Xan idi.

«Söhbət»dən qabaq Urmu şəhərində, «Fəryad»² [Haray], adnda yarısı farsca, yarısı türkcə bir qəzet də çıxırdı. Rus ordusunun tutmasından sonra qapanan, Urmuda çıxan «Fərvərdin»³ [İran şəmsi təqviminin birinci ayı] qəzetinin də türkcə bir sütunu var idi.

Azərbaycan türkləri Qafqazda Azərbaycan danışığında yayımlanan türk qəzetlərilə, Osmanlı basınıni da bir az oxuyurlar. Tiflisdə çıxan tanınmış gülüşçü «Molla Nəsrəddin»⁴ jurnalı Azərbaycanın dörd bir yanına yayıldığı kimi, Azər-

1 «Söhbət» – 1909-cu ildən litoqrafiya (basma) yolu ilə basılmağa başlandı. Qəzetin yasaqlanmasına nədən olan yazı 4-cü sayda «Kəc qabırğa» (Əyri qabırğa) imzası ilə çıxmışdır.

2 «Fəryad» – 1907-ci ildə Həbibullah Ağazadə çıxarmışdır. Həftəlikdir. Toplam 23 sayı çıxmışdır.

3 «Fərvərdin» – 1911-ci ildə Həbibullah Ağazadə ilə Mahmud Əşrəfzadə həftəlik, toplam 28 sayını çıxarmışlar.

4 «Molla Nəsrəddin» – 1906-1931-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadə çıxarmış, karikaturlu, gülüş dərgisidir. Sırası ilə Tiflis, Təbriz, Bakıda yayımlanmışdır. Özəlliklərilə etkisi nədən ilə başqa heç bir dərgiyə bənzədilməz.

baycandan bu jurnala yazı göndərən yerli yazanlar da vardır. Azərbaycanda İstanbulun tanınmış qəzetlərinə də yazılırlar. İstanbulda çap olunan kitablar orada az-çox oxunur.

Bir-iki il qabaq istanbullu əməkli bir paşaya özümü tanıdarkən azərbaycanlı bir türk olduğumu deyəndə sayğılı paşa: «İmperatorluq dışında da demə türk varmış», deyə soraraq məni çox duruxdurmuşdu. Ola bilər oxucularımızdan çoxu İran türklərinin bir türk ədəbiyatı olduğunu da yeni bir şey sayacaqdır. Ancaq yaxşı tanınmayan İran-türk şairlərinin günəşinin bütün bu batmalarına baxmayaraq fars şeirilə çəkişməyə girişdiklərini təbrizli bir şairin bu qoşa sırasından anlayırıq:

Sabiqən zövq verirdi şüəraya Şiraz,
İndi Şirazi keçib ab-e həva-yi Təbriz!...

İRAN TÜRKLƏRİ¹

VI

Əski İranın ortasında sədilərin, hafizlərin yetişdiyi Şirazın dörd yanında, fars ölkəsinin göbəyində ulusal yaşamlarını heç dəyişdirmədən yaşayan bir türk eli² vardır. İranlıların belə, bir çoxu onların türk olduğunu, ya da oralarda kiçik bir «Türküstan» bulunduğunu bilmirlər. İndi sizə qardaşlarından ayrı düşərək unudulan, bütün türk aləminə gizli qalan bu «Türküstan»ı anladacağam. Bunlar irəlidə bir-iki sözlə keçdiyim Qaşqaylardır.

Sayı 350 min olan Qaşqaylar yazı yaylaqlarda, qışı qışlaqlarda köçəri yaşayan böyük türk elidir. Yaylaqları orta İran şəhərlərindən İsfahanla ondan güneyə doğru uzanan Abadə, Gümşə, Məmsəni sıra dağları yanında olub Kazerun sınırında bitər. Qışlaqları isə Şirazın güneyində yerləşən Kazerun, Dəşti, Dəştistan, Fəraşbənd bölgələridir.

Fars əyalətinin güneyində Qaşqaylardan başqa «Farsın beş eli» adı ilə Ərəb, Baharlı, Basırı, İnanlı, Nəfər adlı başqa 5 ellə, bir sıra kiçik ellər də vardır. Ancaq bunlar içində Qaşqaylar sayına, qurumuna, özgürlüyünə, gücünə görə ən irəligələn, ən sağlam bir eldir. Dediklərinə görə Çingiz xan soyundan gələn bu türk eli bu günə kimi özgürlüyünü qorumuş, heç bir çağ başqa ellərin əli altında olmamışdır. Fars ellərinin isə belə bir gücü olmadığından başqalarına yenilmişlər. Bir elin başqa bir elə yenilib özgürlüyünü əldən verməsi o elin öz soyundan olmayan başqa bir elxanın, ya da dövlətin qoyduğu yad bir yönəticinin əlinə düşməsi deməkdir.

Qaşqayların ana dilləri türk dilidir. Öz aralarında türkcə

1 «Türk yurdu», 2-ci c., 1912, sayı 12 (24), s.755-760.

2 İranda türklərlə farslar qövmə el dirlər, bundan ərəb sonluğu ilə elat da yaparlar.

danışılar. Şirazda türk adı ilə tanınırlar. Ancaq bununla yanaşı bütün Qaşqaylar fars dilini də bilirlər, farsla qarşılaşarkən o dili qullanırlar.

Şiraz türkləri (Qaşqaylar) düzgünboylu, sağlambədənli, gözəllüzdürlər. Hafızla Sədinin qəzəllərində «türk gözəlləri»ndən çox danışılır.¹

«Şairlərin söylədiyi gözəlliyi Şirazda türklüklərilə tanıyan Qaşqaylarda kəsinliklə buluruq», deyə bir gəzgin mənə anlatmışdı. Qaşqayların bədənlərinin sağlamlığı, düzgünlüyünə uyğun bir qorxmazlığı, igidliyi də vardır. «El qurumları» da bunun kimi güclüdür. Başqa ellərdən bütün yöndən üstündürlər.

Qaşqay eli özü də Kəşkuli, Şəşbölük [Altıbölük], Bulverdi, Bollu, Dərəşori [Şordərəli], Çərkani [Cürkani], Kəlləzən, Quvai, Surxi deyə 8 yerə bölünür. Hər elin başında «kələntər» deyilən bir bəy vardır. Bu bəylər el xanının buyuruğundadırlar. Elxanlıq xan soyunun oğullarına, kələntərlik bəy oğullarına keçir. Kələntərin çıxarılması, dəyişdirilməsi elxanın görəvidir, ancaq elxan, elxanını dəyişib yenisini qoyarkən xan oğullarından birini seçmək gələneyinə uymalı olan şah kimi, kələntərləri bu elin bəy oğullarından seçməlidir, yoxsa el qoyulan elxanı istəməz, qarşıdurma yaranar.

Qaşqaylar xanlarını çox sayğın tutarlar. Novruz bayramında bayramlaşma törənində olarkən elxana evbaşına bir qoyun bağışlamaq görənəkdir. Bu yolla xana ildə 70-80 min qoyun bağışlanır. Bundan başqa toy olarkən də xana nə isə bağışlamaq görənəkdir. Bunlardan başqa türlü-türlü öncəliklər də vardır.

¹ Hafizin Əgər an tork-e Şirazi bedəst ərəd del-e mar-i

Be xal-e henduyəş bəxşəm Səmərqənd-u Buxara-ra beyti çox yayılıb. (O şirazlı gözəl bizi sayıb könlümüzü alır, sevgimizi qəbul edərsə yanağında qara xala Səmərqəndi də bağışlarız, Buxaranı da! Hafiz Divanı. Çevirəni Əbdülbaqi Gölpınarlı. İstanbul, 1985. s.8-10).

Qaşqay xanları Güney İranın ən varlı seçkinləridir. Çox yaxında görövindən alınan Səvlətüddövlənin dış banklarında çoxlu parası vardır, özü də çox bahaçıdır.

El xanı əskərini toplamaq istəyəndə atına minər, istədiyi yerə doğru gedər, carçılar «xan getdi» deyər bağırınca savaşı Qaşqay atlılarının bütününü atlanır, düşünmədən xanlarının arxasından çaparlar.

Ellər arasında uyumsuzluq çıxıb iş çatışmaya çatırsa, onu yatırıb qarşıduranları barışdırmaq üçün xanın gəlməsi yetərlidir. Ən azgın bir quldur belə Qaşqay xanına yaraq qaldırmaz, xanı qarşısında görünə, ya özünü ələ verər, tövbə edər, ya da heç qorunmada bulunmayaraq elin içindən çıxıb gedər. Xan oğullarından biri ən qorxulu qulduru da yaxasından çəkərək xan çadırına gətirirsə, o dirənmir, özünü ələ verir, ancaq çadıra girincə böyük suç işləsə belə bağışlanır.

Xan çadırına sığınanlar toxunulmazdırlar. Qaşqay elinə başqa ellərdən sığınan dirənişçilər də bağışlanmaq görənəyindən yararlanırlar.

Tarlalar, otlaqlar göbəklər arasında bölünmüşdür. Bu bölgüdən yaralanmanı uyğulamaq, göbəklər, ya da ayrı-ayrı adamlar arasında olan davaları çözmək kələntərlərin işidir. Kələntərlərin çözmədiyi çətinliklər xan qarşısında çözlür, ancaq bu kimi işləri çox ara xanın yardımçısı olan bir bəy görür.

Qaşqaylar İran dövlətinə ildə 35-40 min tümənə yaxın bir vergi verirlər. Bu vergini kələntərlər yığdırır. Bundan başqa dövlətə gərəkəndə yaraqlı tufəngçi verməklə də yardım edirlər. Qaşqaylarda 10-15 min tufəng vardır. Tufənglərinin bir çoxu ov tufəngi, qalanı da aynalıdır. Dövlət yaraqlandırarsa 50 min döyüşçü çıxara bilirlər.

Başqa köçərilər kimi Qaşqay eli də «alaçiq» deyilən çadırlarda yaşarlar. Yayda yaylaqlarda yaşar, əkdikləri buğdanı biçirlər. Payız gəlincə yaylaqlardan qalxaraq qışlağa

köçərlər. Qışlağa getdikləri arada tarlaları qorumaq, suvarmaq üçün yaxın köylülərdən «Qaşqay rəiyəti» deyilən pullu əkinçilər tutarlar. Qaşqay rəiyətinə qışda yemək üçün ildə 2 qoyun verdiyi kimi, yığılan buğdadan da bir pay ayırır. Qaşqayların öc alması qorxusundan qaçaq-quldurdan bir kimsə Qaşqay rəiyətinə saldırmadığından onlar rəiyətlərin ən uğurlusudur. Qaçaq-quldurun saldırlarından qorunmaq üçün yaxın köylərdən, elatlardan Qaşqay elinə bir çox qaçqınlar da sığınır, bunlara «Qaşqay ayrıntıları» deyilir.

Qaşqaylar elliklə köçəri yaşadıqlarından heyvan bəsləmək, əkin əkməklə keçinərlər. Ancaq işlərində Bulverdi göbəyindən bir çoxu az-çox uyqarlaşıb köçərildən uzaqlaşdığından alverlə də uğraşmaqdadırlar.

Bunlardan başqa «Qaşqay işçisi» deyilən bir bölümü də vardır, el yaylaqda olduğu sırada atları ilə Tehrana gəlir, baş kəndin yaxınındakı ocaqlarda daş kömür daşıyır, payız gələndə yenə el içərisinə dönərlər.

Qaşqaylarda din işlərinə baxmaq, din borclarını yerinə yetirmək üçün xoca, ya da imam yoxdur. Din işlərini keçdikləri, qonduqları yerlərin yanındakı köylərin imamlarına gördürürlər.

Qaşqay elləri bir-birilə sürəkli soraqlayırlar. Bütün ellərin kələntəri olduğu yerin, elatın durumunu göstərən gündəlik bir önəri düzəldər, başqa kələntərlərlə birgə elxanına göndərir. Bu yolla kələntərlərlə xan elin yerləşdiyi yerdəki olayların bütününi bilirlər.

Elxanın Tehran, eləcə də başqa gərəkli yerlərdən sürəkli bilgi göndərən görəviləri də vardır. Qaşqay qadınları köçəri, çöl yaşayışından dolayı çarşab geyməzlər, erkəklərdən qaçmazlar. Toy-düyünlərdə, eləcə də başqa el yığıncaqlarında erkəklərlə bir yerdə oturub danışırlar.

Qaşqaylar olduqca qonaqsevərdirlər. Qonağı qarşılamaq, yerləşdirmək isə qadınların işidir.

Qaşqay qadınları eyi xalı toxuyurlar. Ancaq köçərilik, çadır yaşayışı, böyük hanalar qurmağa uyğun olmadığından Qaşqay xalıları kiçik ölçülü «xalça»lardır.

Türk xalçasının¹ arğacı, atmaları bütünlüklə yundan, boyaları doğəl, pozulmayan olduğundan satışı da çox yaxşıdır. Xalçanın biri 80-100 tümənə satılır.

Naxışları Avropadan köçürməzlər, yerli naxış yaparlar. Ancaq kələntər xanımları ismarlananda olaraq Avropa naxışları da işlədərler.

Qaşqay xanımları xalçadan başqa gözəl cecimlər, təkcə qaşqaylarda olub «dəbə» deyilən qalın bir takım kilimlər də toxuyurlar.

Qaşqaylar daha çox qoyun bəslərler. Öküz, at, dəvələri də boldur. Quzuların Buxara qaragülünə bənzər papaqlıq dəriləri çıxdıqda Farsda «Şiraz dərisi» deyilən çoxlu quzu dərisi satılır. Ən çox quzu dərisi satanlar Qaşqaylardır. İldə 8 min quzu boğazlarlar.

Yun da Qaşqay elinin ən çox satdığı maldır. Qaşqaylar aldıklarına uyğun buğda verir, satdıqlarına isə para alırlar.

Qaşqayların bir takım görənəkləri də vardır: xan soyundan olan bir qız xan soyundan olan bir başqa qaşqay erkəklə evlənməlidir, öz xan evindən qıraq başqa bir yadelliyyə varamaz. İndiki Qaşqay elxanının bütün Fars bölgəsində gözəlliyilə tanınan bacısı bu gələnyin qurbanı olub, İran şah oğullarının, başçılarının istəklərini geri çevirdiyindən 35 yaşında olsa da ərə getməmişdir.

Görənəklərdən birisi də ananın, eləcə də qızların yaşayışının, dolanacağıının ən kiçik oğulun boynunda olmasıdır. Ailənin başçısı ölürsə dul qalan ana ilə evlənməmiş qızları ən kiçik qardaş bəsləməlidir.

Qaşqayların Orta Asiya türklərindən kalmıqlarla qaxaxlarda olduğu kimi, öküzlərlə yük daşımaları da Fars

1 Şirazda qaşqayların toxuduğu xalçalara «türk xalçası» deyilir.

bölgəsindəki ellər içində onların görənəyi sayılır. Oba göçər-kən çadırları, başqa gərəkli yüngül şeyləri öküzlərin belinə yüklərlər.

Qaşqaylar çox əski çağlardan bəri Güney İranın başqa böyük eli Bəxtiyarilərlə çəkişmədə bulunmuşlar. Türk eli yaylaq dönəmi Abadə ilə Qəmşə yaxınlarında bu fars elilə ilişkidə bulunur, arabir aralarında çatışma da olur. Bu çatışma çox yol davalı yerlər üzündən yaranar. Qaşqay elinin anayasalı quruluşa quşqulu baxmasının köklü nədənlərindən biri də Bəxtiyarilərlə olan bu çəkişmədir, Tehran hökuməti Bəxtiyarilərin əlindədir.

İran parlamentində Qaşqayların bir elçisi var idi. Parlamentdə göndərdikləri elçilə Qaşqaylar da istər-istəməz indiki rəsmi yönətimə qarşı olmadıqlarını göstərmiş oldular. Qaşqay elçisi Hacı Məhəmməd Kərim Xan parlamentdə Türkmən elçisi Məhəmməd Xan adı ilə el geyimində otururdu. Qaşqay el geyimi isə mövləvi geyiminə çox bənzər, mövləvilər kimi, yüksək bir papaqla uzun bir paltar geyərlər.

İRAN NƏDİR?¹

Çox illərdir qəzetlərdə, dillərdə bir İran adı dolaşır, dörd yanda İrandan danışılır, teleqraflar oradakı ağrı-acını çatdırırlar, «yazıq İran» deyə hər kəs acımaqdadır...

Bu İran nədir, haradır?...

Əcəm deyə yad edilən bu ölkə əski tarixdən əzici gücü, sağlam quruluşu ilə dünyanın dördüdə birində ağa olmuş, doğudan Çin sınırına, batıdan Afrikaya, Misirlə Yunanıstan qıyılarına, quzeydən Xəzər dənizinin quzeyinə, güneydən Hindistan qıyılarına kimi yayılmışdı. İndi isə üz ölçüsü (1.645.000 kv. km.) [1.648.000] Fransa ölkəsinin 3 qatı olan geniş bir toprağı vardır. Quzeydən Araz çayı, Xəzər dənizinin güney qıyıları, Türküstan sınırı boyunca Rusiya ölkəsi, doğudan Əfqanıstanla ingilis Bəlucistanı, güneydən Böyük dəniz [Hind okeanı], Bəsrə körfəzi (Fars körfəzi) batıdan Osmanlı dövlətinin doğu ölkələri ilə sərhəddir.

İranda yaşayanlar başlıca iki yerə ayrılır. Bunlardan bir bölümü farslar (fürslər), başqa bir bölümü də türklərdir. Bu iki önəmli eldən başqa kürdlər, ərəblər, ermənilər, lurlar, eləcə də başqa bir takım kiçik ellər də vardır. Ancaq bunlar önəmsənməyəcək sayda azdırlar.

İranda yaşayanların sayının 10 milyona yaxın olduğu bildirilir. Bundan 3 milyona yaxını köçəri olub, ayrı-ayrı elatlar kimi yaşar, qalan 7 milyon isə yaşayışını əkinçiliklə, alverlə sürdürür.

Əkinçilik ünlərindən başlıcası meyvə, düyü, pambıq, afyondur [xaşxaşdır]. İranda alver də yaxşı düzəydedir, 20-dən artıq ölkə ilə alverdə bulunur. İran mallarından xalının dünyada bir yüksək yeri vardır.

İran alverçilərinin bir ildə gətirdiyi-apardığı mallar

1 «Səbilürrəşad» 13-26 senyabr 1912, sayı 30 (212), s.75-77.

371.456.369 frankdır. İranın alver ilişkələrindən genəl bir düşüncə, söz almaq istəyənlərə qolaylıq üçün 1325-ci il Osmanlı maliyəsinə uyğun «Tehakuy Yılı»n¹ İran maliyə ilinin gömrük bilgilerindən aşağıdakı cədvəlin çapını uyğun bulduq.

Dövlətlər	Gətirilən (Kıran) ²	Aparılan (Kıran)	Toplam
Rusiya	226. 580 980	262.523 064	489.104 049 ³
İngiltərə	153. 326 467	31. 572 481	184. 898 948
Osmanlı	16. 989 464	41. 803 773	58. 793 235
Fransa müst. birgə	13. 272 789	7. 754 804	21. 027 593
İtaliya	2. 770 067	9. 281 830	12 051 897
Almaniya	9. 963 164	843. 122	10. 806 286
Avstriya-Mac.	7. 540 464	9. 534	7. 549 998
Əfqanıstan	3. 915 223	2. 962 644	6. 877 897
Çin	499. 689	147. 564	6. 094 239
Oman	749. 617	4. 781 176	5. 530 793
Belçika	4. 330 092	70. 918	4. 401 010
ABŞ	337. 332	2. 552 967	2. 890 299
Misir 3.	700 1.	378 655	1. 382 355
İsveçrə	916. 337	3. 592	919. 929
Flamandiya	634. 297	14. 054	649. 351
Maskat	108. 079	203. 301	311. 380
İsveç	268. 462	---	268. 462
Zənzibar	221. 010	28. 120	249.130
Yunanıstan	150	---	147. 714
Norveç	350	---	350

1 Əski türk təqvimində illərin bir heyvan adına uyğun adları vardı. İranla Əfqanıstan təqvimlərində bu indi də belədir. «Tehakuy yılı» «Toyuq ili» deməkdir.

2 kıran 2 quruşudur.

3 Toplamdakı yanlışlar orijinaldandır.

Əkinçiliklə alverdən başqa mis işləri, toxuculuq, bir takım əl sənətlərilə yanaşı heyvan bəsləməklə, çobanlıqla gün keçirmək də, köçəri ellərin sayları kimi dəyərdədir.

Yarım milyondan az bir sayı yəhudilərə, ermənilərə, zərdüştlərə çıxdıqdan sonra İranda yaşayanlar bütünlüklə müsəlman, məzhəbcə daha çox şiədir, sünnilər də vardır.

Bir avropalı araşdırıcının ortalamasına görə İran topraqlarının böyük bölümü əkinçiliyə yararlı olsa da, ancaq yüzdə ikisi əkilir. Bu əkilən topraqlar az bir parçası çıxılmaqla bütünlüklə «topraq yiyəsi», «iri topraq yiyəsi», «xan» deyilən zorbaların, dərəbəylərin əlindədir. Əkinçilərin əlində olan topraqlar daha çox Tehran bölgəsindədir. Baş ağalıq burada olduğundan bu yerlər dərəbəylərin əlinə keçməmişdir. Varlı fırıldaqçılarla doymayan dərəbəylər arasında bölünüb, ələ keçirilmiş bu ölkə belə bir yararsız iqtisadiyatın nədəni olan xəstə yönətimin əlində gücsüz olmuşdur. Bu yönətimə dərəbəlik deyilir. Şah öz bölgələrində kiçik birər şah kəsilən dərəbəylərin çıxarını qorumaq üçün şahənşah olmuş, demək olar ölkənin böyük dərəbəyi kimi anlaşılmışdır.

Anayasa bildirişinə kimi ölkədə xalqın, dövlət yetkililərinin, dərəbəylərin, hüququnu, yetkisini, toplumun bir-birinə baxışını bəzirləyən yazılı bir yasa yoxdu. Kiçik dərəbəylər (zorbalar) öz bölgələrində kiçik dərəbəy (şah) olub bütün ölkədə istədiyini yapa bilirdilər. Kəsəsi, ağalıq «La yüsela amma yefal»ın¹ bütün anlamı ilə «avtoritar» bir ağalıq idi.

İran 3 min ildən artıq tarixi gələniylə öyünməli Doğu ölkəsidir. Əfsanələrdə yaşının 6 min il olması da söylənilir.

Bu uzun ömründə İranın böyük yenmələri, ünlü günləri,

¹Ona yapıdığından sorulmaz. O yapıdığından sorumlu deyildir. Quran, Ənbiya surəsi, 23-cü ayə.

güclü ağalıqları olduğu kimi, bir çox yol qorxunc dağıntılara, qanlı saldırlara, yenilmələrə də uğramışdır. Tarixi misflər-əfsanələrlə dolu olan bu ölkə dünyanın ən əski uyqarlıq yeridir. İndiyə kimi burada iyirmiyə yaxın soy ağalığı etmişdir.

Cöğrafi yerləşməsi baxımından sınırları açıq olan bu ölkə bütün çağlarda saldırlara uğramış, doğudan, batıdan gələn tutucuların ayaqları, yenmələri altında çığnanmış, əzilmişdir. Ancaq İran bütün saldırlara baxmayaraq yenə ulusallığını qorumuş, maddi yöndən yenildiklərini mənəvi yenmiş, buna görə də əldən verdiyi bağımsızlığını bütün çağlarda qaytara bilmişdir. İranın bu ovqatını göstərərək tarixçilərlə araşdırıcıların bir çoxu «İran onu yenənləri yenən bir ölkədir», demişlər. Bu yenmənin islamdanöncəki böyük bir örnəyi Dəmirçi Kavə¹ ulusal dirənişidir. Əski əfsanələrə dayanan bu gələneyi aşağıda veririk: «Ərəbistan yarımadasından, Maskatdan [Omanın baş kəndi] bir el çıxmış, İranı tutmuşdur. Bu ərəb tutucuları ilanı qutsal sayarlarmış. İlansevərlərin padşahı olan Zöhhak zorbalığı, qorxunluğu ilə tanınırmış. Bax bu zorba ədaləti, sayğısı ilə tanınmış İran şahı Cəmşidi taxtından endirmiş, İranı acımasısca zülmə, ədalətsizliklə yaxmağa başlamışdır.

Əski iranlılar öküzü qutsal sayardılar. Zöhhakın doğru yoldan azmış yandaşları isə yaşayanların qutsal saydığı bu

1 «Dəmirçi Kavə» – Firdovsidə anladılan bu əfsanə bir çox ədəbi əsərə konu olmuşdur. Bunlar arasında Şəmsəddin Saminin «Kavə» adlı teatr əsərini özəlliklə yada salmaq gərəkir. Azərbaycanda öncə Süleyman Sani Axundovun, daha sonra da 1912-ci ildə Səməd Mənsurun türk dilinə uyğunlaşdırdığı bu əsər 1907-ci ildən sonra bir neçə yol səhnələnmiş, böyük ilgilə qarşılanmışdır. Özəlliklə 1907-1908-ci illər anayasaçılıq axını sırasında zorbalığa qarşı bir əsər olaraq çox ilgi görmüşdür. 1918-ci ildən sonra da xalqın dərəcəylərə qarşı verdiyi haqlı dirənişi göstərən əsər olaraq alqılanmış, 1930-cu illərə kimi Azərbaycan səhnəsində qalmışdır. Əsər Təbriz, Tehran kimi İran şəhərlərində də oynanmışdır.

heyvanları öldürürdü. Bundan başqa zöhhaklar gündə bir iranlı cocuğunu bütləri ilanlara qurban kəsərlərdi. Püşkatmadan sonra gündə bir iranlı ailəsi sevgili balasının ölümündən yanıb-yaxılırdı, zorbalıqla doğru yoldan sapma son düzəyi bulmuşdu. Zərdüşt dinindən olanlar çox sıxışdırılır, var-yatırı alınıb, malları dağıdılır, oğulu-qızı da öldürülürdü. Bu arada iranlılarca ulusal bayram sayılan Novruz günü Kavə deyilən bir dəmirçinin öncə böyük, sonra kiçik oğlunu alaraq götürmüş, ilanlara qurban kəsmişlər.

Qorxmaz ataya vurulan bu acı saldıırı İran duyğusunu, yurdseverliyini oyadaraq sevgili ciyərparalarının ölümündən ürəyi parçalanmış dəmirçi döşlüyünü bir ağacın ucuna taxaraq, dini, ulusu, namusu tapdayan Zöhhak ağalığına qarşı çıxar, başına böyük bir ordu toplar, saraya saldırar, İran taxtını ələ keçirmiş Zöhhakı öldürərək Cəmşid ədalətinin qoruyucusu, İran tacının yasal yiyəsi Fəridunu öz taxtına oturdar. O çağa kimi yeniyetmə olan Fəridun Zöhhakın qorxusundan dağlarda yaşarmış».

Əski əsərlərində belə bir igidlik gələniyi olan İranın islamdan sonra da ünlü gələnləri vardır. Bu tarixi dövəmdə də İranın dünya müsəlmanlığında, eləcə də insanlıqda ünlü bir yeri vardır. İslamdan sonra İranın verimli yatırından doğan böyük elm, ədəbiyat onun ömürlük öyünc yeri olaçaqdır.

Yazarlardan biri «Ərəblər islamın yaradanı, iranlılar böyüdəni, türklər də qoruyanıdır», demişdir. Sayğılı yazar elm yiyəsi olan araşdırıcılara bəlli omayan bir söz deməmişsə də, islam uluslarının islamla nə düzəydə bağlı olduqlarını göstərmək üçün çox uyğun bir deyim bulmuşdur.

Doğrudan da islam aləminin ən böyük böyüdənləri sayılıb, onun birər dirəyi olan Razi, Bəyzavi, Firuzabadi, İbn

Sina, İbn Hacıb, Zəməxsəri, Qəzali kimi ünlülər İranın yetişdirdiyi oxudanlardır.

İranın son tarixində Nadir şah kimi çağ böyüyünün önəmi də gözə çarpır. İranın qorxulu bir çağı idi. Əfqanlar ölkənin baş kəndi İsfahana kimi gəlmişdilər. Belə qorxulu çağda Xorasan yaxınlığında Nadirqulu adında bir çapovulçu ortaya çıxar. Öncə bir könüllü, sonra işgüzar, igid bir komandan kimi ölkəni ölümdən qurtarıb, Səfəvi soyunun sonuncusu, yüksək əxlaqdan uzaq, ulusda sayğısı olmayan Şah Təhmasibi taxtdan salaraq, yönətimi əlinə keçirir, ardınca ağalığa keçərək Nadir şah olur.

Nadir şah İranı tutan yadelliləri bütünlüklə ölkədən qovur, ancaq bununla da qalmaz, Hindistana kimi gedər, bir çox ölkətitutanların qolaylıqla tutamadıqları o geniş topraqları İrana qatır, bir yandan da çağdaşı Böyük Pyotra ultimatumlar göndərir.

Dəmir iradəli Nadirin taysız özəllikləri yalnız qılınc yiyəsi olması ilə də qalmırdı, islam birliyini məzhəbçilikdən üstün görərək, bu yolda öz düşüncəsini Osmanlı sultanlarından, çağdaşı bulunan sultana da bildirmişdi. Avropa tarixçiləri Nadir şahı Doğunun Napoleonu deyirlər.

İran yazıçılarının Doğuda, daha çox da islam dünyasındakı yüksək yerləri də heç bir çağ gözədən, araşdırmadan uzaq tutulmamışdır. Firdovsilər, molla rumilər, sədilər, həfizlər yetişdirmiş bu ölkənin o böyük qələm yiyələrinin yaratdıqları ilə fars dili dirçəldilərək Doğunun fransız dili edilmiş-

dir. Bu böyük ədəbiyatın Osmanlı ədəbiyatına etkisi bəllidir. Bir ara Osmanlı dövlətinin rəsmi yazışmaları farsca olduğu kimi, Yavuz Sultan Səlimin farsca yazdığı şeirləri də tanınır.

Namik Kamal bəyin türklərin o böyük, alovlu şairinin yazılarında, yunanların Homerinə uyğun olan «Şahnamə»-nin yazarı Əbülqasim Firdovsinin ruhu, sevgisi, axıcı yolu görünməkdədir. Seçkinlər yaxınlarda ölmüş Namik Kamalın «Şahnamə»ni əzbər bildiyini bilirlər.

Kəsəsi, Yunanıstan uyqarlığının, yunan xalqının Avropanın xristian aləmində nə kimi ünü varsa, İranın da Doğu, islam aləmində elə tarixi gələniyi vardır.

OSMANLI AĞALIĞI İLƏ İRANIN MADDİ-MƏNƏVİ BAĞLARI¹

Tarixi, gələnləri, mənəviyatı ilə bütün Doğu aləminə bağlı olan İran din, etnik yapı, görənək, 300 fərsəx [1 fərsəx=2250 m. tarixi 5760 m.] uzunluqda olan böyük bir sınırla Osmanlı dövlətinə bütün ölkələrdən daha bağlıdır.

Doğuda duyğusallığın indi də böyük dəyəri vardır. Bu dəyər siyasi işlərdə də keçərlidir. Ancaq bu duyğusallıqdan başqa maddi durum da İranla Osmanlıyı bir-birinə ayırıcı, pozucu güclərdən bərk bağlayıb yaxınlaşdıracaq, bu iki islam ölkəsini qarşılıqlı sevgiyə yönəldəcək özəllikdədir.

Ulusları bir-birinə yaxınlaşdıran, aralarını düzəldən, yaxşı ilişkələrini doğurlayan bir çox köklər vardır.

Bunlardan birincisi alverlə iqtisadi çıxarlardır. İranla Osmanlının alverilə iqtisadi çıxarları gözə alınır, bunun gələcəyi öyrənilirsə, İran parasının yad əllərə keçməsilə Osmanlıdan gedəcək mala dəyəcək saldırların necə qorxulu olacağını indidən gözə almamaq, bu yöndə düşünməmək olmaz.

Uluslararası ilişkələrdə dinlə gələnlər etkili sayılır. Əski çağlarda özlərini yaşatmağa çalışan ellər öz soyunu yaşatmaq üçün bu iki ulusun arasına gerilik göstəricisi olan bir çox məzhəb çatışmaları soxmuşlar. Azacıq uyqarlıq işlərilə bu qarşıdurmaya son verilə bilər.

İndi bu iki ulus Quranı, Kəbəsi, peyğəmbəri, qibləsi bir olan müsəlmanlar arasında heç bir ayrılığın olmadığını anlamaqdadır. Son devrimlər də o geriliyi ortadan qovmaqda, özgürlükçülər bu işi düzəltmək üçün uğraşmaqdadırlar. Bu gün İrandakı düşüncələr, baxışlar 10 il bundan qabaqkı kimi deyildir. Bütün şeylərdə olduğundan çox bu sorunda bir devrimin, devrim düşüncəsinin uğur qazandığı görünür.

1 «Səbilürrəşad». 20 sentyabr-4 oktyabr 1912, sayı 31 (213), s. 92-94.

Anayasaçılıq çağında yayımlanan İran basını, edilən çıxışlar, moizələr araşdırılırsa Mirzə Ağa Xan Kirmaninin bu şeirindəki barış, birliksevərlik ortaya çıxar:

Həmi xastəm ta ki, islamiyan
Be-vəhdət be-bəndənd yeksər-miyan
Həme dusti bahəm əfzun konənd
Ze del kin-e dirine birun konənd
Mər islamiyan ra fəzayət şərəf
Nifaq-ü cüdai şəvəd bərtərəf
Şəvəd türk İran və İran çü türk
Nəmanənd duyi dər şahən-e siturğ
Ze delha zəd in kine zud
Nə quyənd sünni və şiə kibud¹

Dinlə gələnlər güclü mənəvi bağlardır. Avropalılar bundan olduqca yararlanırlar. Siyasi yüksəlişlərlə toplumları İranla Osmanlı ölkəsi düzəyində olan dövlətlər isə bundan daha qolaylıqla yararlana bilər.

Dil birliyi, eləcə də soy da dövlətləri bir-birinə bərk bağlayan şeylərdir.

İran müsəlmanlarının böyük bir bölümü (3 milyondan çoxu) türklərdir. Quzey İran, Azərbaycan bölümü bütünlüklə türkcə danışar. İran türkləri Osmanlı ilə Rusiya sərhədləri boyunda yaşadıklarından, Qafqazda, Osmanlı ölkəsində yaşayan soydaşları ilə qonşu olduqlarından bu ölkələrlə bir

¹ İstədim ki, müsəlmanlar

Birliyə, bərabər bağlansınlar.

Hər kəs arxadaşlığı bir-birilə artırsın,

Qəlblərdən kinklərini atsinlər.

Müsəlmanlar şərəflərini artırsınlar,

Nifaqı və ayrılığı bərtərəf etsinlər.

Türk və İran, İran və türk kimi olsun,

İki böyük şah arasında ikilik qalmasın,

Kinklərini qəlblərindən həmə təmizləsinlər,

Nə sünni, nə şiə söyləməsinlər.

çox alver iştiraklərində bulunurlar. Osmanlının doğu bölgələri tikilib-qurulur, yollar, keçidlər tikilirsə, alverlə sənətkarlıqda bacarıqlı, çox çalışqan olan iranlılar Osmanlılarla daha çox uyqarlıq iştiraklərində bulunacaq, bu iki dövlətin ortaq çıxarları ilə gələcəyinin uğurlu olmasına çalışacaqlar.

Sözü gedən önəmlilərdən biri də ölkələrin coğrafi yeridir.

Böyük Osmanlı ölkəsi doğudan Bəsrə, Bağdad, Mosul, Van, Ərzurum bölgələri ilə 300 fərsəx uzunluqda bir cizgi boyunca İranla sınırlıdır. Bu gün İran ağılığı din, soy birliyindən başqa saldıracaq elə bir durumda da deyildir. Belə bir duruma gələcəyə kimi Osmanlının doğu sınırlarının qorunması da bitkinləşəcəkdir.

İndi İran ağılığı yerində bu islam ölkəsini 1907-ci il anlaşması ilə öz aralarında bölmüş olan ingilis, rus ağılığı birləşərsə, doğu sınırimızda İran əskəri deyil rus kazakı ilə Hindistan ordusu savaşırsa Türkiyə strateji, eləcə də əskəri çətinliklərə düşməzmi? İndi sınırlarının qorunması üçün 100 minlərcə döyüşçünü yaraq altında bulundurmali olan bir ağılıq sözsüz bu özəlliyi unutmazlıqla görəcək bir durumda deyildir. Belə böyük bir sınırı rus-ingilis birləşmiş güclərindən qorumaq üçün necə böyük maddi, ordu xərcləri altına giriləcəyini kəsdirməkdən ötrü uzaqgörən olmağa gərək yox. Bu bir yol düşündümümü? İranın coğrafi yerləşimcə Osmanlı ölkəsinə necə bağlı olduğu, bu ölkələrin siyasi gələcəyinin bir-biri üçün birər yaşam-ölüm sorunu olduğunu anlamamaq olmaz!

Dediyimiz bütün bağlardan başqa bireylərilə ellərini bir-birinə içdən bağlayan gərəkli bir nədən də vardır, o da ortaq bir yağının bulunmasıdır.

Qarşılarında bir ortaq yağ bulunduca çıxarlarla ayırı-ayrı özəlliklər ikinci yerdə qalmalıdır. Aralarında ata malı davası olan ailə üyələrinin, ya da sınır uyuşmazlığı olan topraq yiyələrinin ata mallarının, ya da tarlalarının ortaq, genəl

bir yağının ələ keçirdiyini görünə, yağya qarşı birgə duraraq, keçici də olsun aralarındakı uyuşmazlıqları atmaları ağılın gərəyi, bilginlikdir.

İranla Osmanlı ölkəsinin qonşu olub, bir çox ortaq çıxarları olmağından başqa ortaq yağları da vardır. Bunlar da 200 ildən bəri islam ölkələrinə qarşı istəkləri coşduran, ildə bir yol İrana, Osmanlıya savaşı açaraq bu ölkələrdən ard-arda bir parça qoparan, qorxunc güclərilə saldırılarını hər iki ölkənin başkəndinə kimi çatdıran bir qorxulu dəniz yelilə, islam aləminin dostu kimi keçinən, sevgisini, qılığını İrana, Osmanlıya çox ağır dəyərlərlə satmış qara yeldir. Onların birgə güctək istəklərinə, işləməyə qərar vermələrilə islam ölkələri içində bulunduğumuz ağır geriliyə uğradılmışdır.

YAĞININ SALDIRISINI BƏKLƏRKƏN...¹

Başda Bolqarıstan olmaqla kiçik Balkan ağalıqları bizə savaşa deyəcəklər!...

Bu bildiriş İstanbulu böyük bir coşğunluğa gətirdi. Keçən həftə istanbullular böyük bir coşqunluq içində təbil, zurna, alovlu çıxışlar, içdən alqışlar, dözümsüz bir səbirsizliklə Balkan dövlətciklərinin birgə ultimatumlarını bəklədilər...Keçən cümə günü İstanbul küçələri igidlik göstərisinə çevrilmişdi. Ayrı-ayrı partiyaların danışanları oxşar bildirirdə bulunur, müxalif, ya bənzərinin bütünü birsəs olaraq: «Yaşasın savaş, yaşasın Osmanlılar!» deyirdilər.

Ertəsi gün bölgələrdən gələn teleqraflar bütün Osmanlı ölkəsinin də İstanbulun gözü olan meydanlarını dolduranlarla bir səsdə olduqlarını göstərirdi. Düşünürəm: bu çağırışlar yalnız Osmanlı ölkəsilə qalmır, qulağımla Hindistan, Əfqanıstan, İran, Qafqaz, Türkünstan, Buxara, Kırım, Kazan, Misir, Tunis kimi islam ölkələrindən də xəlifəliyin baş kəndində olan bu coşqunluqlarla bir olduğunu, oralardakı igidlərin mənəvi aləmindən qopan:

«Ey islam aləminin son güvənc yeri olan qardaşlar, allah eşqinə, gərəkən əğlınızı, gücünüzü əsirgəməyiniz!» yönündə hayqırışlar eşidirəm. Trablusqərb savaşı ilə islam aləmində görünən mənəvi coşqunluğu İstanbuldakı partiya çəkişmələrini görəndən sonra Hindistandan çəkilən, oyanışı bildirən teleqraflar Osmanlı ölkəsindən Osmanlı Qızıl ayının sandığına göndərilən paralar bu yöndə elə də nikbin olmayan ürəyimə az-çox bir duyğu vermişdir.

Ah, gücüm yetəydi keçən cümə günü İstanbuldakı o coşqunluğun böyüklüyünü bənzərilə bütün aləmə, özəlliklə də islam ölkələrinə göstərəydim. «Hürriyyət və İttifaq» [Özgür-

1 «Səbilürrəşad», 27 sentyabr-10 oktyabr 1912, sayı 32 (214), s. 104-105.

lük və Birlik] ilə «İttihad və Tərəqqi»nin ayrı-ayrı yapıqları göstəriləri birlik dəstəsi biçimində göstərə biləydim!...

Məncə Osmanlılar ideya, ulus ayrılığı olmadan ortaq yurd yolunda bir bədən olduqlarını aləmə bildirmək istədikləri arada birbədənliyə az da olsa quşqu yaradan bütün şeylərdən çəkinməli idilər.

«Yurd sorununda Osmanlılar birdir» sözünü «Özgürlük və Birlik» sözoynadanları ilə «İttihad və Tərəqqi» çıxışçıları yan-yana, bir göstəridə bildirir, ulusal görüntüləri mənən ikiqat etmiş olurdular. Belə birkən ayrılıq, yadlıq görüntüsünə yol vermədən ən içdən, ən duyğulu partiya göstərilərini görəcəyimizi yenə də umuruq. Ölkənin ağ günü, ulusun çıxarları ortada olarkən bunu igid osmanlılardan bəkləmək çox deyildir, düşünürəm.

İslam aləminə saldıranın biri bitmədən başqası tasarlanır!...

Mərakeşin fransızlar əlində, İranın rusların caynağında inlədiyini Trablusqərbin italyan quldurlarının saldırısına uğradığını, indi Balkanların kiçik ağalıqlarının bizə qarşı urəkləndiklərini, onları ürəkləndirən «Böyük dövlətlər»in bir çoxunun yönəltmələrini görüncə müsəlmanların: «Bir xaçlı yürüşü qarşısındaıyqmı?...» deyər düşünmələri doğaldır. Bu suala yaxşı cavab vermək üçün görünən bir sox nədən, tatalqa vardır. Ancaq içimizdə sorunun belə olmayıb, başqa iç yönəldənləri olduğunu deyənlər, belə düşünənlər də az deyildi.

Baxışlarını doğrulamaq istəyənlər bir takım tatalqalar göstərir, öz baxışından gerçək siyasəti, toplumun durumunu özəl bir yolla araşdırır. Onların tatalqalarını gözə almamaq olası iş deyildir. Ancaq bu belə olmaqla yanaşı, doğəl ola-

raq içimizdə birgə saldıırı qarşısında bulunduğumuzu gözə almayan kimsə də yox!...

Doğrudan da bütünlüklə qorxunc bir saldıırı qarşısında-yıq! Bir çoxunca bu xristianlığın islama, başqalarınca Batının Doğuya, bir çoxunca da kapitalizmin feodalizmə saldıırısıdır!

Bunları arayıb-araşdırmağın gərəksiz olmadığı doğaldır. Qurtulmaq üçün üzərimizə gələn bəlanın nə olduğunu, nə kimi gücləri olduğunu öyrənməliyik. Diaqnoz qoyulmayınca, xəstəlik sağaldılamaz!

Ancaq biz acı da olsa siyasi çəkişmələrimizdə uyuşmazlığı o düzəyə kimi vardırdıq, olan saldıırılarnın bütünüməzə deyil, bəlli bir takım dəstələrimizə edildiyini düşündük.

İranda bulundum. Bu yazıq islam ölkəsinin bir qəzetçisi-dək az-çox ağrı-acılarda, sevinclərdə oldum. Orada qarşıları üçün «o partiya başçılığa gəlırsə ölkə dağılır» deyən bir partiyanı gördüm, ağalıq əllərində ikən rusların Təbrizdə ikinci bir Kərbəla ağrı-acısı ayaqlandırdıqlarını görsələr də, yardım etmədiklərindən ağır durumda olan İran ağalığı rus ultimatumuna boyun əyməli oldu. Ancaq onların yerində İranın «çox yurdsevər» deyilən başqa bir siyasi partiyası olaydı, bundan daha eyi bir sonuc alınacağı da quşqulu idi...

İstanbula gəldim: Doğrusu, İrandakı qarışıqlığın burada da ağa olduğunu gördüyüm üçün çox acıdım. Buradakı siyasi çəkişmə İrandakına çox bənzəyirdi: «İtaliya Dövlət-e Aliyə [Ulu Osmanlı dövlətinə] deyil, hansısa bir topluluğa savaş dedi», deyə düşünənlər belə oldu. Sonra belə bir suçlama altında qalanlar da «qarşılarımız italyanlarla birlikdə çalışdılar» kimi yazılar yazdılar.

Belə çəkişmələr Ulu Osmanlı dövlətini elə gücsüz göstərdi, Balkan dövlətləri belə ona meydan oxumağa başladılar. Bəlli olduğu kimi, kiçik Balkan ağalıqlarının bir çox uyuşulmaz, barışılmaz istəkləri vardır. Bütün bu bildirilən çıxarlar içindən bir çatışma yeri bularaq bizə qarşı birlikdə

qərar vermələrinə özlərindən, eləcə də sığındıqları «Böyük dövlətlər»dən çox olanaq saxlayan nədir, bilirsinizmi? Biz, bizim içimizdəki qarışıqlıq! Onlar bizi siyasi uydurmalara qapılmış, bir-birimizə barışmaz yağı kimi gördülər, bu günümüzlə mənəvi-maddi gücsüz olduğumuza dayandılar. Çox az sorunlarda uyuşa bilən Balkan dövlətlərinin əskərlərini istəkləndirən bizim durumumuzdur.

Xəstəlik ağırlaşmayınca sağaldılmasına görə görməyən doğulu ruhumuz ancaq indi anlayır: iç çəkişmələri «biz olmasaq ölkə dağlar» düşüncəsinə bağlamaq böyük bir yanlışdır, özü də cinayətlər kimi yanlışlardan!

Bu gündən bu xəstə çəkişmələr qalxsın, bu həftə içində sevə-sevə verdiyimiz olanüstü yurdsevər bildirişlər dəbdə olan keçici sözlərdən olmasın! Bilməliyik: bu gün Cəbəllütariq boğazından Ceyhun çayına kimi islam aləmini qanına boyayan saldırıları bütün yönlərindən araşdırsaq, sonda bizə qorxunc bir saldırı olmasında iki düşüncəmiz olamaz. Bütünüümüz bu acımasız saldırılardan ürəyi parçalanmışıq, bu saldırılarda kimsəyə yazığı gəlmək yoxdur, allah eləməsin yol bulurlarsa bütünüümüzü bir dərəcədə əzəcək, çıxnayacaqlar! Birlikdə olmasaq bir deprem, tufan necə bir dindarla yolunu azmışı ayırmırsa, ulusumuzu, dinimizi aparacaq bu qanlı saldırılar da, içimizdən partiya ayırmayaraq, bütünüümüzü elə əzəcəkdir!

Saldırıların önünü almaq üçün köklü yaşam işlərindən danışılır, bu yöndə çeşidli quramalar ortaya atılırsa anlarım. Ancaq saldırılar bir buyuruq biçimini alınca, yaşamaq istəyən uluslar üçün bir şey qalır, o da bir adam kimi ayağa durmaq, saldırıya qarşı qoymaqdır!

Əskər toplamaq bildiriləndən sonra ayrı-ayrı siniflərə bölünmüş ulus kimi görünən yurdsevər çağırışlar Osmanlılarda belə «bir adam» kimi ayağa durmaq, ruhunun sönmədiyini sevinclə göstərir. Sınıra göndərilən Osmanlı, eləcə də islam əskərlərinin könül oxşayan üzlərini görüncə insanın qəlbinə bir sevinc gəlir. Uca Osmanlı adını tarixi savaqların, vuruqların öyüncü edən ünlü Osmanlı-islam bahadırlarının sevimli heykəllə çox qorxulu baxışı düşüncədə bir rəsmi keçid yapır, başqa islam ölkələrinin qorumasız bir durumda yağılar əlində inləyərək gücsüz qaldığından yaranan ruh düşkünlüyünü dağıdan bir gumana, öyünməyə nədən olur, insanın özündən asılı olmadan bağırmağı gəlir: «Yaşasın Osmanlılar, yaşasın Osmanlı əskəri!..».

İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ¹

I

NƏSRƏDDİN ŞAH DÖNƏMİ

Mirzə Tağı Xanın zülmə uğraması. Yasaistəyənlərin babiliklə suçlanması. Gəzilər, «Tütün sorunu» olayı. Nəsrəddin şahın öldürülməsi.

Bütün yöndən çıxarları bir-birinə uyan İranla Osmanlı islam ölkələrinin gələcəkləri də birdir.

Türkiyədə Həmidin² zülmü canlar yaxarkən İran da Nəsrəddin şah³ kimi bir sorumsuz ağanın tapdağı altında inləyirdi. Taxtından endirilmiş xaqanın zülmü özgürlük yandaşlarının atası, mərhum Midhət paşa kimi bir böyük yurdsevərin sürgünü, öldürülməsilə başlanmışdı. Nəsrəddin şah da İran yurdsevərlərinin başçılarından Mirzə Tağı Xan Əmir-e Kəbiri⁴ öldürdərək, onun yaratdığı Dövlət Şurasını qovmaqla

1 «Səbilürrəşad», 17 oktyabr 1912, sayı: 33 (215), s. 129-131.

2 Həmid – II Sultan Əbdülhəmid.

3 Nəsrəddin şah (1848-1896) – O çağın babilik axını böyük gəlişmə göstərdi, şah da babilərə güclü qarşılıq verirdi.

4 Mirzə Tağı Xan (?-1852) – İranda ilk yenidənqurmanı gerçəkləşdirmiş dövlət adamlarındandır. Gəncliyində Peterburqa gedən diplomatik bir İran dəstəsinə qatılmış, Avropa ilə tanışmışdı. Dönüşdə Təbrizdə gələcək şah olan Nəsrəddinin yanında çalışmağa başladı, Azərbaycandakı ordunun başına, şahoğlunun Nəsrəddinin şah olaraq Tehrana getməsindən sonra baş bakanlığa gətirildi. Yaptığı yeniliklər əski düşüncəli insanları, din adamlarını qışqanclığa, qorxuya düşürmüşdü. Şahın bacısı ilə də evli olmasına baxmayaraq, Nəsrəddin şahın anasını da aldadan yağıları onu Kaşana sürdürüb sonra da öldürülməsi üçün şahdan onay almağı bacarmışlar. Orduda, ədliyədə, yönətimdə bir sıra yeni düzənləmələr yapmış, başanlı olmuşdu. Böyük əmir, ya da Düzən əmiri adları ilə anılmaqdadır.

işləri yeyinlətmişdir.

Mərhum Mirzə Tağı Xan yeniliksevərliylə tanınan böyük dövlət adamlarındandır. İstəyi İranda anayasalı ağalıq yönətimi yaratmaq idi. İlk yol olaraq Avropadakı kimi bakanlar qurulu yaradan, dövlət işlərinin yönətimini ayrı-ayrı bakanlıqlara bölən o olmuşdur. Mirzə Ağa Xan sorumsuz ağa olan şahın istəyinə tərs olaraq Avropaya oxuyanlar göndərir, Tehrandə də yeni elmləri oxutmaq üçün okullar açdı. İndiki Tehran Universiteti də o yüksək düşüncəli baş bakanın gəlişməsevərliyinin əsəridir.

Bütün bu kimi yenidənqurmanın ruhu, kökü olmaqla baş bakan Mirzə Tağı Xan daha böyük bir proyektlə də uğraşırdı, o da yurdun, yurddaşların hüququnu, görəvlərini göstərən yasalar yaratmaq idi.

«Böyük başçı»nın istəyi avtoritar yönətimi aradan qaldırmaq, onun yerinə anayasalı monarxiya, işlək bürokratiya qoymaq idi. Onun öldürülməsinə nədən də bu düşüncəsi oldu. O böyük yurdseverin bu düşüncəsi onda gənc olan Nəsrəddin şahı başqa bir yolla çatdırıldı. Baş bakan şahın ağalığını sınırlamaqla bir sıra pislilər bəsləyir, deyilib suçlandı. Bundan quşqulanan padşah onu görəvdən alıb Kaşana göndərdi. Sonra verilən gizli buyuruqla ağı verilib öldürüldü (H.1267), [1852].

Mizə Tağı Xan Əmir-e Kəbirin öldürülməsindən sonra Nəsrəddin şah bir dönəm sarsıntı, dəlilik keçirir, taxt-tacını «araqarışdıranların» alacağından qorxur. Bunun üçün də durmadan qoruyucu işlər görməyə başlayır, bir çox ağıllı insanı sürgün edib öldürtdürür. Yaxşı işlər görən öyrədənələr də yasasevərlikdən dolayı çeşidli yollarla asdırılır.

Anayasaçılıq yolunda şəhid olan namuslu insanların

haqsız tökülən qanları yaşayanları pis etkiləməsin deyər Nəsrəddin şah çox əlverişli, quldurcasına bir yol da bulmuşdu: Şah bu kimi zülmünü dinlə pərdələyirdi. Şah iranlıları özünə maddi tutsaq etmək üçün xalqın məənəviyatı ilə oynayan bir takım satqın mollalardan arxa, yardım görürdü. O çağlarda İranda babilik yenidən yayılmaqda idi.

Nəsrəddin şah islamı qorumaq görüntüsü ilə babilərə savaşa açaraq ruhanilər sinfinin sevgisini qazanmaq üçün babilərlə çox acımasızca davrandı, onların başçılarını tür-lü-tür-lü yollarla edam etdirdi, irəligələnlərindən Süleyman Xanın bədənində şamlar yandırılaraq onu ağır-acıda öldürtdü. Bu quldurluq avamın alqışları içində edilirdi. Ancaq vicdan, inanc özgürlüyünə qarşı edilən bu kimi zorbalıqların yaratdıqları da görülməkdə idi, uğradıqları pisliklər onları bilginlərin gözündə ucaldırdı. Babilik suçlaması ilə bir çox babil olmayanlar da öldürülürdü. O çağın deyiminə özlərinə «yasasevən» adı verən özgürçülərdən bir çoxları da babil başçılarındandır, deyər insanların gözü önündə asılır, işkəncələrə uğradılırdı. Luilərə, şarllara başqaldıranlara katolikliyin yağısı deyildi ki kimi, Sultan Həmidə qarşı çıxanların da şəriəti istəmədiklərini, ölkənin gələcəyini şahların keyfi deyil, yasaların bəirləməsini istəyənlərin də babil olduğunu demişlər! Gülənc deyilmi?...

Dini şahların sorumsuzluğuna tutaqla olmaq aşıqlığından qurtarmaq, şahların keyfi yonətimlərini uyqar yasalarla sınırlamaq istəyən «yasasevən»lər daha çox babiliklə suçlanırdı. Onların içlərində isə babiliyin dönməz qarşısı, düşüncəyə yağısı olanlar, ölkənin qurtulması üçün bütün şeylərdən öncə siyasi bir devrimə gərək gördüklərindən babiliyi yarar-sız bilənlər, onunla savaşırlar da az deyildi.

Vicdanlıların canı kimi ölkənin var-yatırı, maliyə dayanıqlığı da böyük qorxuda idi. Yaşayanlardan türlü-türlü yollarla toplanan dövlət malı şahın dağıdıcı istəklərinə işlədildi. Şah cinsi duyğularının, sonsuz istəklərinin qulu idi.

Kötü əxlaqlı bu erkək 300-lük bir qadın sürüsünə xoruzluq edirdi. Bir ordu olan saray qadınları, onların qulluqçuları, yetkililəri, xuddamları üçün çoxlu köşk, yay evləri, saraylarda özəl yerlər yapılmışdı.

İndi Nəsrəddin şahdan qalma hankı bir köşkə, saraya baxılırsa, ilk baxışda gözə çarpan bu hərəmxanalardır.

Yüksək ağalığın keyf yığıncaqların sınırı, anlamı yox idi. Şah sevimli bir heyvanı ölkənin insanlarından üstün tuturdu. Ayrı evi, qulluqçusu, qarovulları, katibləri, arabaları, yetkililəri, buyuruqçuları, bağışlama, öldürmə yerləri olan şahlar şahının yanında gəzmək haqqı bulunan «bəbir xan» adlı bir «şah pişiyi»nin ölməsindən sonrakı ağrı-acısının dərəcəsiindən danışılır. Şahı bir baş bakan kimi, dəbdəbəsi, cəlalı olan pişiyin təbiblərin sağaltmasına baxmayaraq ölməsindən sonra düşdüyü dalğınlıqdan ancaq «Məniçə» adlı bir cocuğun sevgisi ovuda bilmişdir.

Nəsrəddin şahın əyləncə düşkünlüyünə örnək olmaq üçün «şah pişiyi» hekayəsilə yetinirik, başqa düşkünlüklərindən danışmağa, yerimiz, günümüz yoxdur. Ancaq bu bilinməlidir: Nəsrəddin dönəmi İran tarixinin ən qara dönəmidir. Bütün İranda şah, bölgələrdə də oranın sorumsuz şahı olan dərəbəylər düşüncəyə gəlməyən zülmələr edir, rəiyyət dedikləri əməkçiləri qul sayaraq istədikləri işi əsirgəmir, istədikləri zorbalıqları etməkdən bir an çəkinmir, yasa, yürütmə, yarıq hüququnu əllərində bulunduran, bununla da çox varlı olan bu dərəbəylər, şahzadələr, xanlar özlərini allah göstərməsin xalqın kiçik bir allahı sayırdılar. Gerçəkdə onlar şahı «alla-

hın kölgəsi», özlərini də «kölgə»dən bir parça sayırdılar. Bu allah kölgəsi olmağa qalxanlar xalqın başına cəhənnəm odu sovururdular. Biyar dedikləri, güc yolu ilə köylüləri öz tarla-
larında, pulsuz işlədir, istədikləri ağır işdə qullanırdılar.

Bir çox dərəbəyliklərdə «bakirəlik haqqı» deyilən bir iş də vardı. Bir sıra xanlıqlarda gəlinin «evlənmə» gecəsindən qabaq xan sarayına gedib xanla yatması şişirtmə olsa da, son çağlara kimi xana nağd pul ödəmənin bir çox köylərdə olması quşqudan arıdır. Bu yolda olan ağrı-acıların etkiləri, bir sıra uzaq bölgələrdəki bir takım qalıntıları indi də sürüb «Qacar»ların ağalığına lənətlər oxutdurur.

Taxta oturandan çıxarından çox varı olan İran daxılını boşaldan Nəsrəddin şah sonda ölkəni satmağa girişdi. 1892-ci ildə İran tütününü bir ingilis kompaniyasına verdi. Yadelilərə verilmiş bu üstünlük ilk yol olaraq Nəsrəddin şahın saldıрмаq seçənəyini verirdi. Ağalıqla sürəkli çatışan ruhanilər bu seçənəkdən yararlandılar. O çağın ən sayılan müctəhidlərindən olub, Bağdad bölgəsindəki Samirədə yaşayan Mirzə Həsən Şirazinin çəkilen tütünün haramlığına fitva verməsilə kompaniyaya boykot elan edildi.

Mirzə Həsənin fitvası bütün ölkəyə yayıldı. Bəlli bir gündə bütün İranda, kiçik qəsəbələrə varıncaya kimi göstərilər oldu. Hər kəsdə olan qəlyanlar (nargilələr) göstəricilərcə parça-parça edilib atıldı. Şah bu göstərilərin önünə keçmək üçün Tehranın boykotu dəstəkləyən din alimlərinin başında olan Mirzə Həsən Aştiyaninin sürgün edilməsi qərarını verdi. Bu qərardan sonra yaşayanlar coşub saraya saldırdı. Əskərlərin yaraqla qarşıqoymalarına baxmayaraq, coşan tehranlılar saray qorucuları ilə çatışmaya girərək, itki versələr də, geri çəkilməyib şahı qorxutmaqda bulundular. Bundan sonra

yadellilərə verilən bu üstünlüyü aradan qaldıran qərar çıxdı. Yaşayanlar ancaq bundan sonra toxdadı (H. 1309, 1892).

Tütün sorunu deyə tanınan bu olaya İran devrimi tarixində ulusalçı axının ilk addımı kimi baxılır. Oluşu bir takım siyasi oyunlardan uzaq qalmayan, ilk baxışda yurdsevərliklə edilən kimi gözə dəyən bu olay, bir çox çatışmazlıqları ilə yanaşı önəmli bir etki buraxmışdır. Sorumsuz ağalığın kökünə biryolluq saldırdı. Sultan Əziz dönəmində rus elçisi İqnatyevin oyuncağı olan baş bakan Mahmud Nədimin işdən çıxarılmasını istəməklə saraya saldıran geridüşüncəlilər olayına çox uyğun olan olay anlayanlara artıq sorumsuz ağalığın çox da qorxulu bir güc olmadığını göstərdi, bu yolla anayasaçıların siyasi baxışlarını yaymağını yüngülləşdirib sonucunu hızlandırdı.

Burası da gözdən qaçırılmamalıdır: bu sorunda müctəhidlərin fitvasına belə bir uğur qazandıran nədən yaşayanların zalım Nəsrəddindən bıkması olmuşdur.

Tütün sorunu çatışması, devrim yollarını bilməyən, siyasi öncülləri dəyişən, öldürülən yazıq bir ulusun dirənişi idi. Nədənələri bütünlüklə tasarlanmış olsaydı, daha yaxşı bir sonuc verə bilər, İranı sapdığı çöküşdən o çağda belə qurtarırdı.

Tütün sorunu ilə mənəvi etkisini itirib ulusal istəklərdən üz döndərən Nəsrəddin şah tacını bir kaç il də qoruya bildi. Hicri 1313-cü ildə ağalığa keçməyinin 50-ci ili qurtarırdı. Nəsrəddin şah dövlət taxtında ağalığının yarım yüzilliyini törənlə keçirmək istəyirdi. Tehranın rəsmi yetkililəri yubiley çalışmaları ilə uğraşırdı. İki yol Avropa gəzisi yapıaraq Avropa kralları ilə görüşən şah bu yol kralların yubiley adı ilə olsun, ya da öz adlarından göndərəcəkləri böyük elçiləri baş kənddə görmək istəyirdi. Ancaq İranın ilk özgürlük

döyüşçüsü Mirzə Rza Kirmaninin atdığı ök gülləsi şahın bu istəyini ürəyində qoydu. Tehranın yaxınlığındakı Şah Əbdüləzim türbəsinə gedərkən Mirzə Rzanın atdığı tapança gülləsi sorumsuz ağanın sonunu gətirdi. [1 may 1896].

Mirzə Rza Kirmaninin ailəsi Kirman bölgəsi başçısının zülmünə uğramış, özü də Tehrandan ədalət ararkən bir çox acılara uğramış, sonra tanınmış seyid Cəmaləddin Əfqaninin yanına gedərək, ondan gördüyü söyləmlərin etkisi ilə ök almaq istəmişdir.

İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ¹

II

DEVİRİMİN BİLGİNLƏRİ, YAZARLARI

Şeyx Cəmaləddin. Mirzə Melkum Xan. Mirzə Ağa Xan Kirmanilə arxadaşları. İki qəzetçi – Mirzə Əbdürrəhimzadə, Hacı Zeynalabdin.

Nəsrəddin şahın bütün zoruna-gücünə baxmayaraq ölkədə bir yeniləşmə düşüncəsi, devrim yayılırdı. Şah babilik suçlaması ilə xalqı kəsdirmiş, qırdırmışsa da, yenilik düşüncəsini bütünlüklə bitirənməmiş, onun içdən bağlı, dönməz yayıcılarını susduramamışdı. Nəsrəddin çağının bütün qarənliyinə, çətinliklərinə baxmayaraq, yeni düşüncə daşıyıcıları, böyük insanlar ara-sıra axan ulduzlar kimi parlayır, axıb gedirdilər. Ancaq bütün sönmələrinə baxmayaraq ulduzlar getdikcə bollaşır, az-çox dirənir, əski İranın yoluna yenilik işığı saçır.

Biz burada bu «ulduz»lardan ancaq İran devrimini, yenilikçi düşüncəsini ən çox etkiləyənləri yazıb, dirəniş düşüncələri ilə yazdıqlarının dəyərini göstərməklə yetinəcəyik.

İran yenilikçilik düşüncəsinin savaşı alanına birinci atılan bilginlərinin başında Seyid Cəmaləddin Əfqani² gəlir.

1 «Səbilürrəşad» 24 oktyabr 1912. Sayı 34 (216), s.151-153.

2 Seyid Cəmaləddin Əfqani (1836?-1897) – Baxışları ilə bağlı bir-birinə tərs düşüncələr irəli sürülməsinə baxmayaraq, islam aləmini batılı imperialist dövlətlərin sömürü, zülmü, yönətimindən qurtarmaq üçün bütün ömrü boyu çalışmış ölkə adamıdır. İslam ölkələrində özgürlükçü, anayasaçı, ulusalçı düşüncələrin yayılması, mənimsənməsində etkili olmuşdur. İslam dünyasının oyanışında böyük əməyi vardır. Yaşamı olduqca dəyişkən, qarışıqdır. Doğum yeri olduğu bilinən Əsədabadın İrandamı, yoxsa Əfqanıstada olduğu, türkmü, farsmı, əfqanmı olduğu bilinməməkdədir. Bunun bir nədəni də özünü getdiyi toplumlarda onlara yaxın ola bilmək üçün ayrı-ayrı tanıtması ilə açıqlanmaqdadır. Nəsrəddin şahın öldürülməsindən öncəliklə Cəmaləddin Əfqanilə yandaşlarından Şeyx

Şeyxin islam birliyi baxışını yayanlardan olduğu bəllidir. Bu baxışın son biçiminin yaradıcısı sayılan Şeyx Cəmaləddin Nəsrəddin şah çağında iki yol sarayda olmuş, ancaq yenilikçi düşüncələrindən dolayı İrandan çıxarılmışdır. İlk uzaqlaşdırılmasının ardınca Nəsrəddin şah Avropada olduğu günlərdə onunla Münhendə görüşmüş, onu bakan qoyacağına söz verməklə dəstəsilə birlikdə Tehrana çağırmışdır. [1889].

Şeyx ikinci yol Tehrana gəldikdən sonra düşüncəsini dəyişən şahın acığına uğramış, öldürülməsinə qərar vermişdir.

Asılmasından qabaq bütünlüklə soyundurulan şeyx bir qatıra mindirilərək Tehran küçələrində gəzdirilmişdir. Ancaq Fransa elçiliyinin qatışması ilə öldürülməsindən vaz keçilmiş, yenidən İrandan çıxarılmışdır [1891].

İslam ölkəsində yasal bir ağalıq qurmaq, yadellilərə qarşı əlbir islam aləmi yaratmaq ideyası üçün dönmədən çalışan bu böyük adam İranda, Osmanlı ölkəsində, Misirdə Hindistanda bir çox ardıcılar qazanmışdı. Ancaq ardıcılardan çox, daha doğrusu yandaşlarından daha güclü yağları da törəmişdi. Bu yağlar sırasında Nəsrəddin şah, dolayısı ilə Sultan Həmid kimi İngiltərə dövləti də vardı. Bu sonuncu yağının basqısından sayğılı savaşçı bütün dünyada rahatlıq üzü görmədi. İslam birliyi düşüncəsini yaymaq üçün Avropada çap etdirdiyi «Ürvətül-Vüsqa»¹ [Güclü bağ] adlı qəzeti ingilis ağalığının güclü basqılarına uğradı. Şeyx Cəmaləddin bundan dolayı qəzetini nə Misirdə, nə Londonda, nə də Parisdə yayımlaya bildi. Misirdə, Parisdə diplomatik yollarla istəyinə yox deyildi.

«Ürvətül-Vüsqa»nın Parisdə 17-ci sayında durdurulma-

Əhməd Ruhlə Mirzə Ağə Kirmanini sorumlu tutan İran ağalığının istəyilə Cəmaləddin Əfqanıdən başqa o biri ardıcılları tutulub İrana verilmiş, Təbrizdə öldürülmüşlər.

1 «Ürvətül-Vüsqa»nın ilk sayı 13 mart 1884-cü ildə Parisdə çıxar. Qəzeti öyrəncisi, ülküdaşı Məhəmməd Abduhla yayımlamışlar.

sı¹ ilə dərin bir soluq alan ingilis ağalığı Londonda da şeyxi İngiltərənin özgürçü basınından da önəmsiz bir çatışma ilə qıraqda qoya bildi. Bütün Londonda seyidin qəzeti də çap ediləsi, ərəb hərfləri olan, ərəbcə qəzet çap edə bilən bir çap evi varmış, İngilis ağalığı çap evinin yiyəsini ələ alıb, «Ürvətül-Vüsqa»nın çap edilməməsi koşulu ilə ona çoxlu ismarıqda bulunur, bu yolla da islam birliyi qəzetinin çapı durdurulur.

Bu qorxmaz döyüşçü tutmalara, yasaqlara, əksiltmələrə, zorbalıqlara baxmayaraq öyülməli bir dözümlülük ilə öz yolunu tutmuş, düşüncəsinin yayılmasından bir an çəkinməmişdir. Tutsaqda olduğu çağlarda belə Nəcəfin din alimlərinə yazdığı çox etkili bir çağırışını Osmanlı türmələrinin birindən göndərmişdir. Şeyx bu məktubunda Nəcəf alimlərini Nəsrəddin şahın sorumsuz ağalığı ilə çarpışmağa, bu yolla da islam aləmini qorumağa çağırmışdır.²

Camiül-Əzhərdə [Qahirə Universitetində] yenidənqurma yapıb yeni elmləri oraya gətirən, Nəsrəddin şahı öldürən Mirzə Rza Kirmanini ürəkləndirən, Müsyö Renanın «Elm və islam» adlı konfrasına qatılaraq onun «Bu şeyxi görünəcə islamın uyqarlıq gülşəninin İbn Sina kimi gülləri göz önündə canlanır» sözlərindəki saygını, bəyənini qazanan, bütün əsərlərində böyük, əlbir islam ölkələri, birgə cihad ideyasını alovlu sürdürən bu böyük islam savaşı Nəsrəddin şahın öldürülməsindən sonra İran ağalığının istəyi, Sultan Həmidin «Şahı öldürdən bir adam dövləti də öldürdür», qorxusu ilə içirtiyi «şəhidlik qəhvəsi»lə savaş alanından çəkilib haq-

1 İslam Ensiklopediyasındakı Cəmaləddin Əfqani düzüyündə (3-cü cild, s.84) dərginin 18-ci sayda qapadıldığı bildirilir.

2 Bu məktub ingilislərə Nəsrəddin şahın verdiyi bütün üstünlüyünün qaldırılmasını saxlamaq üçün Samirədə bulunan Seyid Həsən Şiraziyə yazdığı məktub olmalıdır. Daha öncəki səhifələrdə də anlaşıldığı kimi bu müctəhid bütün içilməsini yasaqlamış, İranda böyük bir axın başlamışdı.

qa qovuşmuşdur. (H.1314) [9 mart 1897].¹

Seyid daha çox «Əfqanı» deyə tanınsa da, soykökü İranın Həmədan bölgəsindəki Əsədabad köyündəndir.

İranın aydınlarının düşüncəsinə oyanış, devrim gətirən Seyid Cəmaləddini Mirzə Melkum Xan² kimi siyasi yazar izlədi. Mirzə Melkum Xan İsfahandakı Culfa qəsəbəsi ermənilərindən islama keçmiş Yaqubun oğludur. Mirzə Melkum Xan daha praktik, daha yaxın, daha uyğulana biləcək iş yolunda savaşa atılaraq, ölkədə yeni yazılı yasalar yaradılmasının gərəkliyini özəllikli, saya, qolay, sevilən bir yazı yolu ilə yayımlamağa, bildirməyə başlamışdır.

Mirzə Melkum Xan «yasasevər»lərdən masonların qurumuna oxşar gizli bir qurum da yaratmışdır. Bu qurumun adı «Adamiyyət» [İnsanlıq] olduğu kimi üyələrinə də Adəm deyilirdi. Melkum Xan qurumun «İnsanlıq yolu» deyilən Düzük-

1 Cəmaləddin Əfqaninin cənəsində çıxan xərcəngdən öldüyü bilinməkdədir. İslam Ensiklopediyasındakı Cəmaləddin Əfqanı düzüyündə Həmidin şeyxlərindən Əbülxudanın qısqənclilə zəhərlədiyi gümanı inanılır görülməməkdədir.

2 Mirzə Melkum Xan (1833-1908) – Kiçik yaşlarından politexnik institutunu bitirincəyədək Parisdə oxumuş, İrana dönüncə universitetdə öyrədən işləmiş, çeviricilik yapmışdır. 1860-cı ildə dostları, öyrənənlərlə birlikdə «Fəramuşxana» [Görüş yeri] adlı gizli bir qurum yaratmışdır. 18 oktyabr 1861-ci ildə şahın əmrilə bu qurum qapadılınca «Camia-yi Adəmiyyət» [İnsanlıq qurumu] adlı 2-ci bir qurum yaratdı. 1863-cü ildə öncə Bağdada, sonra İstanbula sürüldü, çox keçmədən İran elçiliyində işə alındı. 1872-ci ildə Tehrana çağırılaraq baş bakan yardımçılığına qoyuldu. Ancaq burada çox tutulmayaraq Londona sürüldü. 1889-cu ildə Londonda «Qanun» qəzetini (42 sayı çıxmışdır) çıxardı. Avropada çeşidli diplomatik görəvlərdə bulundu. 1908-ci ildə Cenevrədə ölmüşdür. Mirzə Fətəli Axundzadə ilə yaxın ilişkisi olmuş, o da əlifba sorunu ilə uğraşmışdır. Namik Kamal Mirzə Melkumun əlifba təsəvvürünü güclü ələşdirmişdir.

lərini də yazmışdır.

Çeşidli əsərləri, «Qanun» qəzetilə İranda siyasi düşüncəni hər kəsdən çox oyandıran Mirzə Melkum Xan yaxşı bir diplomat olduğu üçün şahın çox acığına uğramayıb dövlət görəvlərində, daha çox da siyasi görəvlərdə sürəkli bulunmuşdur. Berlin Konqresində İran elçisi, uzun illər Londonda elçi olmuş, sonda 4 il qabaq Roma elçisi ikən ölmüşdür.

Mirzə Melkum Xan islam əlifbasının yenilənməsilə də uğraşmışdır. Yaratdığı əlifba ilə nümunə olmaq üçün bir kaç kitab da basdırmışdır. Əlifbasını o arada Osmanlı dövlətinə də önmüş, bu yöndə üstünlük istəmiş, ancaq «Egitim Komissiyonu»ndan onay alamamışdır.

Mirzə Melkum Xan farsın son yazarları içində yaradıcı sayılıb yazdıqları nümunə olmuşdur. Melkum xan anlamı, içi, qafiyəyə qurban edib şişirtmələr, ard-arda gələn sözlər içində boğmaqla qorxulu bir çöküşə uğramış fars nəsrini yenidən diriltmişdir. Melkum Xanın kiçik cümlələr, şişirtməsiz, saya tutuşdurmalar, bənzətmələrdən oluşan yazısı İran gənclərinə ən uyğun, ən bəyənilən, ən etkili bir yazı yolu olub bütünlüklə aydındır.

Bu ürəkdən bəyənilən yazı yolu İran politikalərini, yönətimini yaxşılaşdırmağa çalışanlarını, şeyxlərini, bakanlarını, yazıçılarını, devrimçilərini çox etkiləmişdir.

Düşüncə devriminin ən qorxulu, ən alovlu etkilənənlərindən biri də görənəklərin, əxlaqsızlığın, quşqunun, geriliyin, din adına oynanan oyunların, yüksəlişin qarşısını alan inancların amansız yağışı Mirzə Ağa Xan Kirmanidir.

Mirzə Ağanın alov fışkıran devrimçi ruhu ilə yazılmış əsərlərindən yalnız İran tarixindən olan mənzum-mənsur birər kitabı son çağlarda çap olunmuşsa da, başqa ələşdirici

əsərləri indiyə kimi yayımlanmamışdır. Onlar indiki əxlaq ortamının dözməyəcəyi bir kəskinliklə yazılmışdır. Basılmasa da üzü köçürülərək əldən-ələ gəzən sayları düşüncəyə-danlara az yaramamışdır.

Belə igidcəsinə yazılan əsərlərdən yarardan çox pislik gəl-diyini kəsdirənlər varsa da, Mirzə Ağa Xanın böyük ruhunu, etkisini danmaq çətindir. Din adına oynanan oyunları ələşdi-rən «Sad fəsil»ilə [Yüz bölmə] ulusal hekayələrlə romanlar-dan oluşan bir kaç əsərini oxuya bildim. Belə bir dönməzlik, belə bir devrimçilik ruhunu, ayaqlanmanı alqışlamaya bil-mədim.

Mirzə Ağa Xan Kirmani gözəl bir yazan olduğu kimi yaxşı da şairdir. Yurdsevər qəsidələrinin çox azı yayımlan-mışdır.

Bu qəsidələrin birində şair uzaqgörənliklə İranın bugün-kü çöküşünü görüb belə demişdir:

Be İran məbad ənçunan ruz-e bəd

Ke keşvər be biganegan üftəd

Nə xatəm zəmani ke, in növ ərus

Be oftəd be zir-e cəvanan-e rus

Begiti məbad anke: huridis

Şəvəd həmsər-e lordi engilis

[Ölkənin yadellilərin əlinə düşdüyü kötü günü İran gör-məsin. Təzə gəlinin [İranın] rus gənclərinin əlinə düşməsinə heç istəməm. Bu huriyəbənzər gəlinin bir ingilis lordun qarısı olduğu günü allah göstərməsin].

Nəsrəddin şahın öldürülməsindən sonra Sultan Həmidin ağalığı İranın İstabuldakı böyük elçisi Əlaülmülkün sözü ilə Mirzə Ağa Xan Kirmanilə iki arxadaşını (Hacı Mirzə Həsən Təbrizilə, Şeyx Əhməd Ruhi) İran ağalığına verdi, qoruma-larla Təbrizə göndərildilər. Sonra gələcək şah (İndiki, taxt-dan salınmış şah) Məhəmməd Əli Mirzənin buyuruğu ilə bu üç döyüşçünü şəhid etdilər (H.1314) [1897].

Bu üç arxadaş uzun illər İstanbulda yaşamış, katibliklə keçinmişlər.

Hacı Mirzə Həsən Xanla Seyid Əhməd Ruhinin yayımlanmamış bir çox əsəri vardır. Bunlar da Mirzə Ağa Xanın əsərləri kimi əxlaqla bağlı olub, zalım, sorumsuz ağalığı ələşdirmə biçimində yazılmışdır.

Bunlardan daha orta, ancaq daha etkili olmaqla yeniləşmə düşüncəsinə, devrimə çox yaramış başqa bir neçə yazıçını da göstərə bilərik. Bunlar arasında üç qəzetçi vardır. Biri Hindistanda Kəlküttədə farsca yayımlanan «Həblül-Mətin»¹ [Qırılmaz bağ] qəzetinin yiyəsi Cəmaləddinül Hüseynidir. Bu adam iranlıların ən çox oxuduğu dönməz, dayanıqlı yazıçılardandır. 20 ildən bəri yayımladığı həftəlik «Həblül-Mətin»lə İranda eyi bir axın yaratmışdır. İran özgürlükçülərinin çoxu «Həblül-Mətin»dən ilhamlanmış, anayasaçılıq düşüncəsini ondan öyrənmişlər. İndi farsca yayımlanan qəzetlərdən «Həblül-Mətin» ən əski qəzetdir, güclü islam birlikçisidir.

Bir ara İstanbulda yayımlanan «Əxtər» [Ulduz]² qəzetilə Misirdə çıxan «Pərvəriş»³ [Öyrətmə] qəzeti də İranın devrim

1 «Həblül-Mətin» – 1893-cü ildə Kəlküttədə Seyid Cəmaləddinül-Hüseyni (Kaşani) ilə Müəyyədül-İslamın çıxardığı, farsca siyasi, düşündürücü, dini topludur. Rusiya, İran, Türkiyədə çoxlu oxucuya çatdırılırdı. Türk-cə yayımlanmış yazıları da vardır. 1907-1909-cu illərdə Tehrandə çap edildi. Yayımını 1933-cü ilədək sürdürmüşdür.

2 «Əxtər» – Farsca qəzet. 1875-1896-cı illərdə İstanbulda iranlı türklərdən Mirzə Məhəmməd Tahir çıxarmışdır. Yazı işləri başçılığını Mirzə Mehdi Əxtərin yaptığı qəzetdə Mirzə Ağa Kirmani, Seyd Əhməd Ruhi kimi irəli düşüncəli anayasaçıların yazıları görülür. «Əxtər»in Türkiyədəki devrimçi, yenilikçi ruhu İrana, eləcə də başqa islam ölkələrinə ulaşıdırmada böyük etkisi olmuşdur.

3 «Pərvəriş» – Tehrandə 10 fevral 1318 (1900) tarixində daha öncə çıxan

çağının birer etkiləyicisi olmuşlar. «Əxtər»i təbrizli Məhəmməd Tahir bəy, «Pərvəriş»i isə Mirzə Məhəmməd Əli Xan Pərvəriş¹ bəzəyirdilər.

Məhəmməd Tahir bəyin qəzetini Sultan Həmid qapatdı. Bu adam indi də İstanbulda bulunur, bir dönəm də «Osmanlı Oxutma Komisyonu»nun üzələrindən idi. Mirzə Məhəmməd Əli Xan Pərvəriş isə ölmüşdür. Mərhumun çox çəkici bir qələmi olub, güclü yazanlardan, dönməzlərdən sayılır. Duyanların düşüncələrində qalmış, yurdun əzilməyini, sorsuz ağalığın çirkinliyini, İranın əski tarixinin böyüklüyünü göstərən bir çox gözəl yazıları vardır.

İran devrimini etkiləyən yazıçılarla bilginlər öyrəniləndə iki adam da araşdırıcını özünə çəkərək, insanda onlara içdən bir duyğu, sayğı doğurur. Bunlar da təbrizli Mirzə Əbdürrəhimzadə² ilə Marağalı Hacı Zeynalabdindir.³

Birincisinin «Kitab-e Əhməd və ya Səfine-ye Talibi», ikincisinin «Səyahətname-ye İbrahim bəy»i son yarım yüzdəki İran ədəbiyyatının şah əsərləridir. Bu iki kitab İranda yeni yollu əsərlərdən ən çox oxunanıdır.

«Kitab-e Əhməd» çeşidli elmlərdən başlanğıc bilgiləri çox bitkin bir deyimlə bildirər, sevilə-sevilə oxunur. Oxut-

«Sürəyya» [Ulduz topası] qəzetinin yerinə çap edilməyə başladı. İranda düşüncənin, siyasətin gəlişməsində, ədəbi duyumun irəliləməsində olumlu olmuşdur. Baş yazarı Mirzə Məhəmməd Əli Xan bu qəzetdə çox kəskin, alovlu, devrimçi yazılar yazmışdır. Qəzet fars dilinin ən gözəl örnəklərini yayımlaması ilə o arada ün qazanmışdı.

1 Mirzə Məhəmməd Əli Xan Pərvəriş – Yaşamından yetərli bilgi edinəmədik. Çağının böyük bir yazıçısı, elm adamı olaraq tanınmışdı.

2 Mirzə Əbdürrəhimzadə – Daha çox «Əbdürrəhim Talıbov» kimi tanınmışdır. 27-ci səhifədəki 2-ci alıntıya baxın.

3 Hacı Zeynalabdin Marağai üçün 28-ci səhifədəki 1-ci alıntıya baxın.

ma-öyrətmə baxımından böyük dəyəri olan bu kitab İranın çöküşünün nədənini, başqa ölkələrin yüksəlişinin fəlsəfəsini açıq tutalqalarla göstərir. «Kitab-e Əhməd»i oxumamış bir iranlı ilə az qarşılaşarsınız.

«Səyahətname-ye İbrahim bəy» isə roman kimi yazılmış dəyərli əsərdir. İranın sorumsuz ağalığını, geriliyini, əxlaqca düşkünlüyünü sənətkarlıqla ələşdirər, Avropa quruluşu uygulanmayınca İrana dirçəliş olmadığını quşquya yer buraxmadan oxucularına anladır. Sorumsuz ağalıq çağında İrana girişi yasaq idi. Ancaq yasaqlığına baxmayaraq, kitabını çox adam oxumuşdur.

Əbdürrəhim əfəndilə Hacı Zeynalabdin əfəndi iki il qabaq, birincisi Qafqazdakı Teymurxanşura şəhərində, ikincisi də İstanbulda ölmüşdür.

Əbdürrəhim əfəndinin «Kitab-e Əhməd»indən başqa astronomiyadan, doğa elmlərindən, toplumsal elmlərdən, tarixdən yazılmış çoxlu əsəri vardır.

İranın devrim çağının bilginləri, yazıçıları yalnız bunlar deyildir. Biz ancaq ən tanınmışlarından danışdıq.

İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ¹

III

Sorumsuz ağalığ çağında yöneticilər. Yönetici alverçiliyi, törətdiyi haqsızlıqlar. Əskərsiz subaylar, alaysız polkovniklər. İranın kazak alayı.

Devrim olayının geniş açıqlanmasına girişməzdən qabaq anayasaçılıqdan öncə İranın sorumsuz ağalığın nə durumda olduğunu oxucularımıza az da olsa anlatmağı dəyərli bulduq. Oxucularımız bu yöndə verəcəyimiz bilgilərdən İran özgürlükçülərinin nə kimi bir quruluşa qarşı ayaqlandıqlarını anlayacaqlar.

İrəlidə İrandan danışarkən İranın keçmiş ağalığının «La yüsel amma yefal» [Ona yapdığından sorulmaz. O yapdığından sorumlu deyildir] anlamı ilə bir sorumsuz ağalığ olduğunu bildirmişdik. İndi bu zalım ağalığın mülki yöneticilərinin, əskərlərinin durumundan, yetkilərindən bir takım bilgi vermək istərik.

Avropa uluslarının, az-çox Avropa quruluşuna dönmüş, avropalı olmayan başqa ölkələrin bildikləri yönetim qurumu İranın sorumsuz ağalığına bütünlüklə yad idi. Burada nə yazılı bir yasa, nə də bəlli bir yola, düzənə tutulan yöneticilər vardı. «Bürokratiya» dedikləri şeydən İranda bir örnək bulamazdınız. Sorumsuz İrandakı dövlət yöneticiləri baş bakandan, bakanlardan tutaraq, kiçik köy yöneticilərinə kimi bütünlüklə ötəri idi. Bakanlıq görəvi, ağalıqlar, eləcə də başqa görəvlər mənlik, yaxşı çalışmağa görə qurulmayıb açıq-artırmaya çıxarılır, kim çox verirsə, o qoyulurdu. Bu yol rəsmi bəlirlənmirsə də gerçəkdə uygulanır, ayrı-ayrı yönetim-

1 «Səbilürrəşad», 31 oktyabr 1912, sayı 35 (217), s.168-170.

lərin sayı alışılmışa uyğun bəlirlənirdi. Bütün alver malları kimi sunulanların bazarında da yüksəliş, ya da çöküş olurdu.

Bakan, yarıqlar şahın buyuruğu ilə qoyulurdusa da, gerçəkdə bunlar verdikləri paraya uyğun baş bakanın seçimi ilə yönətimlərini satın alırdılar.

Çəkişənlərlə açıq-artırmanı qazanmış bir bakanın verdiklərini haradan çıxaracağını bilməsi də doğaldı. Bakanın qoyacağı bölgəbaşılar, yarıqlar, eləcə də başqa yönəticilər yönətimlərini pulla almalı idilər. Demək bakan aldığı satırdı, bütün alverçilər kimi ucuzuna da satmırdı.

Sonra bir bölgənin başçılığını almış olan bölgəbəşi görəv yerinə gəldikdə qəza, qəsəbə, köy yönəticiliyini açıq-artırmaya qoyurdu. Ən sonda bütün bu alverlərin acısını yazıq, «rəiyət» deyilən yaşayanların çəkməsi doğaldı.

Başçısına verdiyi bəlli pulla bölgəni yaşayanları ilə birlikdə satın almış yönəticilər yaşayanları soymağa başlayırdı, beləcə yaşayanlardan alınan vergilər ildən-ilə çoxalırdı.

Belə bir yolun törətdiyi zülm, ədalətsizlik, rüşvət yerini bulurdu. Yerli yönəticilərin zülmündən yaranan acıları yuxarıdakı yönəticilər, bakanlar, şahlar belə gözə almırdı, alınması da olası deyildi. Yaşayanların çıxarı gözetiləcək olursa artıq kimsə bölgə başçısı olmaq üçün çoxlu para verməz, topdan yönətimlər satan «alverçilər» də itki verərlər.

Keçici bir dönmədə bir bölgəni yönətmiş bölgəbaşının dönməsi qurtararsa, ya da bakanın, şahın acığına tuş olub görəvdən alınarsa, başqa bir bölgəbaşının görəvə qoyulması ilə keçmiş başçının qoyduğu bütün yönəticilər yenidən yerlərini bərkitməyə, yəni açıq-artırmaya girməli idilər. Buna görə də bütün yönəticilər özlərini ötəri sayaraq, seçənəkdən birbaşa yararlanıb, bacardıqca çox para toplamaqdan başqa bir şey düşünmürdülər.

Verdiklərini yığmaq istəyən bölgəbaşılar, yarıqlar bölgələrə, yerlərə qoyulan vergiləri artırmağa çalışırdılar.

Bütün bölgələrin rəsmi vergisi olan «divan vergisi»ndən başqa bir də «mal vergisi» adlı, rəsmi olmayan vergi də vardı. Bu rəsmi olmayan «mal vergisi» ildən-ilə artırdı. Bir çox bölgədə «mal vergisi» dövlət vergisini qat-qat keçirdi.

«Mal vergisi» adından da anlaşıldığı kimi, bir bölgəbaşının sunduğu ilə, başqa bir bölgəbaşının göstərdiyi mal arasındakı ayrılıqdan oluşurdu.

Anayasaçılığın uygulanmasından sonra «divan vergisi»lə «mal vergisin»dəki bu ikilik qaldırılaraq birləşdirildi.

Bu kiçik açıqlamadan anlaşılaçağı kimi, İranın sorumsuz ağalarınca ölkəni yönətmək ancaq para çəkməkdi. Ancaq para yığmaq, ulusu dilənçiyə çevirmək, insan hüququndan uzaq etmək, bunları gözə alan yox! Ulusu dilənçiyə çevirmək bəlkə də bir siyasət, ağalığın istəyi idi. Qacar şahlarından birinin «bizim ağalığımızı sürdürməmiş üçün on evin bir çörəyinin olması çox uygundur», deməsi geniş yayılıb.

Çoxlu para verərək görev alan dövlət yetkililərinin bütün bacardıqları yaşayanları ola bildiyincə soymaqdı. İstək bu olduğdan sonra bu var-yatır yiyələri var-yatırıllarının toxunulmazlığından arxayın olmalı idilər. Gerçəkdən də belə idi. Çeşidli mahnalarla suçlanan alverçilərin mal-yatırının zorla alındığı olaylar bəlli olduğu kimi, ən kiçik suça görə də mallar alınır.

Bu yolla yalnız yaşayanlar deyil, yöneticilər də güvəndə deyildilər, kiçik bir yetkilidən böyük bölgəbaşına kimi bir dəqiqədə ondan güclü birisinin acığına uğraya bilmək qorxusu ilə titrəyirdilər. Baş bakanların belə bu yöndə güvənləri yox idi. Çox olurdu, şah onların mallarını alır, bütün üstünlükləri əllərindən çıxırdı. Kəsəsi, gücüz güclüsünə əzilir, daha gücsüzünü əzirdi. Bunun sonucunda İranda bir takım daha qorxunc ağır-acı, zülmələr törəyirdi.

Yöneticilərin, yönetim quruluşunun belə bir özül üzərində qurulması ilə vergilərin zorla alınması yaşayanlar arasın-

da, kamu oyunda ağalığa qarşı ayaqlanma duyğusu oyatmışdı. İranlılar anayasaçılıqdan qabaqkı ağalığı yasal olmayan zalım ağalıq, yönəticiləri də zalım, sayırdılar. Dövlət vergilərini bacardıqca verməmək din görəvi kimi alqılanırdı. Şiə məzhəbinin mollaları belə baxışı düzgün sayırdılar. Yaşayanların dilindəki «eyi insan yönətici olmaz» atalar sözü düşüncələrdə yerləşmişdi.

Ölkənin ordu işləri də eyi durumda deyildi. «Təqdim» yurdun hüquqlarını, sınırlarını qorumağa borclu olan bu gücü də alt-üst etməkdə idi. Nəsrəddin şahın ağalığının başlanğıcında Avstriyadan çağırılan subaylar İran ordusunda avropasayaq bir düzən qurmuşdular. Sonralar Kamran Mirzənin ordubəşiliği çağında «təqdim» yolu buraya da girdi. Subaylar daha bacarıqları, ötədən bəri çalışmaları ilə deyil, verdikləri paraya uyğun görəvlərə qoyulur, yüksəldilirdilər.

Dövlət daxilində kağızda yüz minlik bir ordunun çıxarları göstərilir, gerçəkdə isə əskərlərin sayı gündən-günə azalırdı. Rəsmi sayın bir kaç artığını sunan subay özünü itkiyə uğratmamaq üçün əskərlərin gerçək sayını rəsmi sayından azaltmalı idi. Bu yolla dövlət daxilindən min adamın donluğunu alan bir minbaşının gerçəkdə isə bir əskəri də yox idi. Subaylar əskərlərin aylığını vermir, öz ciblərinə qoyurdular.

İş o yerə gəlmişdi, Hərbi Bakanlıq hərbi rütbələri açıq-artırmaya çıxarmış, bir çox rütbələri satmışdı. Buna görə İran kimi böyük ölkədə əskərsiz subayların, alaysız polkovniklərin sayı-hesabı yox idi. Bir taburun başçılığını almış bir göröv yiyəsi (subay) ölürdü, taburun komandanlığı atasının malı imiş kimi irsən oğluna keçirdi. Komandanları beşikdə olan taburlar var idi. Rəsmi keçidlər yapılarəkən buluğa erməyən subayların tabur, bölük başında bulunduğu görülürdü.

Əski çağlardan bəri rütbələrini qoruyan bir çox «əmir-c

tümənlər», «mirpenlər» indi də vardır. «Əmir-e tümən» on min əskərin başçısı deməkdir. Nəsrəddin şah çağında 100.000 əskər var idi. Bu yolla bütün İranda 10-dan çox «onminbaşı» olmamalı ikən, belələrinin sayı yüzdən də artıqdır. Beş min əskərin başçısı sayılan «mirpenlər» [general-leytenant] isə bəlkə də 500-dür. Daha aşağı rütbəli subayları sayacaq olursanız əskərdən çox subay bulursunuz. Bəlkə də gerçəkdə olmayan bir əskərə beş subay gəlir.

Bax, bireysəl çıxarlardan dolayı belə gülməli alçaqlığa endirilən İran düzəni hər türülü yetənəyi atırdı. Ordunun əlində olan qalalar, qorunaqlar, toplar ildən-ilə dövlətdən alınan ayırmalara baxmayaraq sıradan çıxırdı, toplar çürüyür, olanlar bitirdi.

Nəsrəddin şah Avropanı gəzəndə Qafqazda rusların onu rəsmi qarşılamasında rus-kazak alayı rəsmi keçid yapmış, şahın xoşuna gəlmişdi. Kazakların geyimindən xoşlanan şah yanındakı adamları ilə danışır, rus ağalığı ilə bağladığı anlaşma ilə rus subayları Tehrandə «İran kazak alayı»nın yaradılmasına başlayırlar. Tehranın ortasında böyük bir meydan kazak alayına ayrılır, böyük qışla yapılır. Rus komandanı, rus öyrədən subaylarının başçılığı altında yaradılan bu kazak alayı İranın tək, düzənli ordu gücüdür. Ancaq rus subaylarının öyrətməsində yaradılan bu ordu gücü doğul olaraq İranın baş kəndində bir yadelli ordu qurumundan başqa bir şey olmur. Bu özəllik devrim tarixindən verəcəyimiz yeganə ordu gücü Rus-İran kazakxanasıdır.

İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ¹

IV

MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH DÖNƏMİ: 1

Dağıdıcılıq. Borclar. Üstünlüklər.

Nəsrəddin şahın öldürülməsindən sonra İran ağalığının gələnəyilə Təbrizdə bulunan şah oğlu Müzəffərəddin çox hızla baş kəndə gəlib, 1896-cı il dekabr ayının 25-də taxta çıxdı.

Nəsrəddin şah çağına İranın ən zülmliyi çağы dedik. Müzəffərəddin şah dönəmində belə zülmələr, vəhşiliklər olmadı. Ancaq bu dönmə də İran tarixinin ən yoxsul günləri oldu. Doğrudan da Müzəffərəddin şahın ağalığı illəri İranın ən yoxsul, çökmüş dönəmidir deyilsə yersiz olmaz.

Bədənəcə əlil, yönəticilik bacarığı olmayan bu yazıq şah olduqca dağıdıcı, arsız idi. Dövlət daxilində çıxarların 3 qatı belə var-yatır olsaydı, yenə şahın dağıdıcılığına yetməzdi. Nəsrəddin şahdan sonra belə dağıdıcı bir ələ keçən İran daxilının durumu düşünəlsün. İran maliyyəsi Müzəffərəddinin bir aylıq dağıdıcılığına dözəməzdi.

Müzəffərəddin şahın dağıdıcılığını göstərən çox yayılmış hekayələrdən bir kaçını dinləyək. Şah arabir dövlət daş-qaşlarının qorunduğu yerə gedər, oradakı bahalı inci qutularına baxardı. Çox yol onun bu istəyini qulluqçular oyadırdı. Şah saray qulluqçularının bilə-bilə çürük iplərə düzdüyü inci təsbəhləri iki barmağı arasına alaraq, «Bu sənin, bu sənin, bu da sənin», deyər yanındakılara atırdı.

Sədrəzəmin ona ildə 30 tımən ayrılması yazılan buyuruğunun qollanmasını bəkləyən bir yönəticiyə 30 tımən çoxdur, ayda 10 tımən alacaqsınız, deyər şahdan bir «maliyyə qorucusu» yaratmaları da yayılıb.

Belə arsızlıqla dağıdıcılıq nağılları olduqca çoxdur. Bir yol da xoşuna gələn bir cocuğa dövlət qalalarından ən yaxşısının verilməsi yazılmış bir buyuruğunu o çağın baş bakanı

1 «Səbilürrəşad» 7 Noyabr 1912, sayı 36 (218), s.192-193.

anında yetişərək cırmışdı.

Mərhum dağıdıcı olduğu kimi də yumşaq huylu idi. Buyuruqlarının cırılmasına, yerinə yetirilməməsinə qızmazdı. İstənilən bütün şeyləri vermək istədiyi kimi, bütün istəklərinin kəsinliklə ödənməsini də istəyən deyildi.

Müzəffərəddin şahın bu ürəksizliklə dağıdıcılığından yanında olan doymazlar, satqın dövlət yöneticiləri yoxdan var-yatır yiyəsi olmaq istəyilə onu dağıdıcılığa yönəldir, dövlətin paralarını quldurcasına yağmalayardılar.

Qorxunc bir biçimdə dağıdılan dövlət daxili artıq dövlət çıxarlarına yetəcək durumda deyildi. Ancaq para gərəkdi. Saray qulluqçuları para almaq üçün yol aradılar. Onlara görə, çoxlu para qaynağı bulduqar: Borc. Budur, ilk olaraq 1900-cu ilində Rusiya dövlətindən 22,5 milyon rublluq borc alındı.

Şah sarayının çatışmazlıqlarından yararlanan rus diplomatiyasının yönəltməsilə alınan bu borc:

1. Ruslardan başqa dövlətlərə borclu qalmamaqla «Tütün sorunu»ndan ingilis kompaniyasının uğradığı itkinin ödənməsi üçün bu borcdan 2 milyon tüməninin İran ağılığınca qaytarılması.

2. Bu borcun 75 ildə qaytarılacağı, 10 ilədək qaytarılmağa başlanmazsa, İran ağılığının bu borcun qaytarılmasından qabaq başqa bir dövlətdən borc alamayacağı.

3. Fars bölgəsilə Bəsrə körfəzi limanlarından başqa bütün İran gömrüklərinin mallarının doğrudan-doğruya Rus bankasına gedəcəyi, 75 il sürəcək borcun illik artımı çıxıldıqdan sonra qalan malın İran daxılına qaytarılması.

4. Bu gömrüklərin ödəmələri illik artımları ödəməzsə, İran gömrüklərinin Rusiyanın kontroluna keçəcəyi, bununla da istənilən alınmazsa gömrükləri Rusiyanın yönetməsi... kimi mənlikqıran koşullarla bağlanmışdır.

Bu borcun ardınca 1902-ci ildə daha 10 milyon rublluq

başqa bir borc anlaşması da bağlandı.

Bu da yetmədiyindən, bir kaç il sonra ard-arda, 1904-cü ildə 190.000, 1905-ci ildə 100.000, toplam 290.000 ingilis funt sterlinqi yüzdə 6 ilə İngiltərənin Hindistan ağalığından borc alındı.

Xəzər dənizinə tökülən Quzey İran çaylarından yararlanma üstünlüyünü almış rus kompaniyasının İran daxılına verməkdə olduğu illik vergini, o da çatmazsa, İran poçt-teleqraf qurmunun varı, o da yetməzsə Fars bölgəsilə İranın güney limanlarının gömrükləri də bu borclara qarşılıq tutuldu, baxmayaraq rus balıqçı kompaniyasından alınan para qarşılıq kimi artıqlaması ilə çatmalı idi. Ancaq bu anlaşmada ingilis uzaqgörənliylə yazdırılan «yetməzsə» vurğusu bütün anlamı, bütün gücü ilə etkiləməkdədir. Anlaşmanı qollayan İran «siyasətçiləri»nin çox güman, anlamsız saydıqları «yetməzsə» indi İran ağalığını bu qaynağı başqa bir borca qarşılıq göstərməyə qoymur. İngilislər bu qaynaq bizim batmamağımıza qarşılıqdır, deyə protest edirlər.

Rəsmən alınan bu borclardan başqa Müzəffərəddin şah dönəmində başqa yollarla da borclar alınmışdır. Nağd olaraq ingilis bankından (Şahənşah bankı) yüzdə 9-la 700.000 ingilis funt sterlinqi, Rus bankından (Borc bankı) yalançı, qullanılmaz hesablarla 10 milyon rubl. Bunlardan başqa İran yurddaşı alverçilərdən, sayı bilinməyən bir çox adamlardan borc alınmışdır.

Ölkənin bağımsızlığını qorxu altına alan, mənliliyini əksildən, ününü, namusunu pozmaqla alınan bu paralar anında əyləncələrdə dağıdılıb getmişdir. Avropa gəzintisində atası Nəsrəddin şahı yamsılayan Müzəffərəddin şah rəsmən aldığı üç borcdan gələn paraları üç Avropa gəzintisində dağıtmış, bitirmişdi.

Çağdaşı olduğu saray öyüclərindən bir çoxu Nəsrəddin şahla Müzəffərəddin şahın gəzintilərinin Avropa uyqarlığının İrana çəkilməsi üçün edildiyini yazmışlarsa da, özgürcə yürüdüln tarixi araşdırma, öyrənmə bu təciz gəzintilərin

yarar olaraq İrana gətirdiklərinin cocuq oynucağı bir takım gərəksiz şeylərdən özgə şey olmadığını deməkdən başqa bir hökm verəməz!

Borclanmalarda yürüdülən «maliyə siyasəti» başqa yön-
lərdə də keçərli idi. Dövləti bu ağır, mənlıqkıran ortamlarda
alınan borca tutdurub ağır maliyə durumuna salan Müzəff-
fərəddin para bulmaq siyasəti baxımından ortamı ağırlaşdı-
ran bir çox üstünlüklər də vermiş, bu yöndə atası Nəsrəddin
şahı da keçmişdir.

Ancaq 75 il sonra İrana verilmək koşulu ilə çəkilən Ən-
zəli-Tehran yolunu, 99 ilə veriləcək Culfa-Təbriz şosesini
çəkməyi ruslara verən, İranda dəmir yolu çəkilməməsi üçün
Nəsrəddin şahın boynuna götürdüyü sözü bir 10 il daha uza-
dan, Azərbaycan bölgələrindən olan, almaq üçün savaşda
bulunduğumuz Qaradağ boyda bir topraqdakı bütün ocaq-
ların işlədilmə hüququnu, bölgədəki ormanlardan, çaylar-
dan yararlanma koşulu ilə ruslara verən, rusları ingilislərə
qarşı qaldırmaq istəyilə İran alverinin belə itkisinə olaraq,
İran gömrükbaşısı belçikalı Müsyö Nausun tasarladığı «Ru-
siya İran Gömrük Tarifləri» kimi İranın yararına tərs bir çox
anlaşmaları imzalayan Müzəffərəddin şah olmuşdur.

Yenə Müzəffərəddin şah dönəmində «Tütün sorunu»ndan
sonra russevərliyini deyən, bu sevərliyilə tanınan baş bakan
Əminüs-Sultanın əməyilə rus etkisi İran sarayını sarmış, Qu-
zey İranda olan var-yatır bütünlüklə rusların yararlanması-
na, daha doğrusu əlinə keçmişdir.

Özülü Nəsrəddin şah çağında qoyulmuş rus subayları
başçılığında yaradılmış İran kazak alayına da Müzəffərəddin
şahın ağalığı dönəmində özəl üstünlüklər verilmişdir. İndi
İranın baş kəndində rus çıxarlarını qoruyan bu yaraqlı ka-
zakxana qurumuna da verilən üstünlük anlaşmalardan irəli
gəlmişdir.

İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ¹

V

MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH DÖNƏMİ: 2

Böyük bölgələrdəki ədalətsizlik. Yaşayanlarda elliklə uyuşmazlığın artması. Özgürçülük axını. Anayasaçılığın bildirilməsi. Şahın ölümü. Yaşayanlardan görünən sevgi.

Şahın pis yönətimindən dövlətdə elliklə bir gücsüzlük yaransa da, Təbrizlə Şiraz kimi böyük bölgələrdə daha bir takım ayrıca yaramazlıqlar olurdu. O ara gələcək şah Məhəmməd Əli Mirzə bilindiyi kimi Təbrizdə ağalıq edir, Azərbaycanın yönətimini əlində bulundururdu. Gələcək şah güclü bir sorumsuzluq göstərir, yaşayanlara olmayacaq zülmələr edirdi. Müzəffərəddin şahın dağıdıcılığının tərsinə Məhəmməd Əli Mirzə xəsisliyi ilə tanınmışdır. Gələcək şahlığı dönməndə bütün istəyi bacardıqca çox para toplamaq idi. Bu işi görmək üçün qullandığı yolların yasallığına elə də baxmazdı. Bundan dolayı Təbrizdə etmədiyi yaramazlıqlar qalmamışdı. Gələcək şah Təbrizin, bəlkə də bütün İranın önəmli bir toplumsal bəlası olan yoxsulluğundan yararlanmaq yoluna sapmış, şəhərin fırıldaqçıları ilə gizli bir iş görmüşdü. Məhəmməd Əli fırıldaqçıların yaşayanlara etdiyi acımasızlıqlara göz yumur, bütünlüklə «susqunluq» yaradırdı. Gələcək şahın ömür yolunu geniş yazacağımızdan, indi Təbrizdə olduğu dövəndə etdiklərini azca keçəcəyik.

Məhəmməd Əli Mirzə atası kimi dağıdıcı, yumşaq deyil, çox kəskin, kobud huylu idi. Yaşayanları olduqca sıxışdırırdı. Kimsədən bir səs çıxmasın deyər Sultan Həmidə yamsılaraq Təbrizdə bitkin bir gizli qurum yaratmışdı. Bu sorum-

1 «Səbilürrəşad», 12 dekabr 1912, sayı 40 (222), s.252-255.

suz ağalıq qurumundan dolayı kimsə evində, ailəsində belə gələcək şahın yönətiminə tərs danışamzdı, ona çatdırılmayacağına güvənəməzdı. Gələcək şah isə aşırı, qaniçən, sorumsuz idi. Özgürçülərdən Mirzə Ağa Xanla iki yoldaşının başını özünün kəsdiyi yayılmışdır.

Bax, Azərbaycan belə qaniçən bir adamın yönətimi, ağalığı altında əzilir, sürəkli yoxsulluq içində inləyir, gələcək şahın qorumasına sığınan fırıldaqçıların, zorbaların tükənməyən istəyi altında tapdanırdı.

Təbriz belə çox acımasızın əlində qalmışkən, Şiraz da Müzəffərəddin şahın başqa bir oğlu (Son gerici axınında Məhəmməd Əli Mirzəyə yoldaş olan) Şücaüssəltənənin zülmünə meydan olmuşdu. Şah oğlu Qacarlardan qabaq ağalıq edən Kərim xan Zənd dönəmində yaşayanların satın aldığı bir çox yeri, «bu torpaq dövlət malındandır», deyərək əlinə keçirmək üçün aldırır, qarşıçıxana, acısını bildirməyə gələnlərə də çox etkili bir sözü vardı: Zərbə-cəza! Buna görə Güney İranda da sürəkli bir qarğaşa, uyuşmazlıq var idi.

Ölkənin başqa bölgələrində də dərəcələrlə şah oğulları istədiklərini yapır, olmayacaq ədalətsizliklərdə bulunurdular. Dörd bir yanda uyuşmazlıq var idi. Baş ağalığa gedən gileylər saray intriqasından dolayı şahı varamırdı, varsa belə bəlli nədənlərdən yararsız qalırdı. Yaşayanlar usanmış, bezmiş, uyuşmazlıq dözülməz olmuşdu. Bölgələrin çoxunda aclıq, yoxsulluq gün-gündən artır-çoxalırdı. Ancaq yardım istənəcək bir yer qalmamışdı. Şah əyləncəyə qapılmışdı. Sarayın da para bulmaqla boş yerə dağıtmaqdan başqa bir işi, düşüncəsi yox idi. Əlinin altında olanların da borc alıb özlərinə bir parça çıxarmaqdan başqa nə bir düşüncələri, nə də bir siyasətləri qalmışdı.

«Gülüstən» sarayında Şiraz, Təbriz, ya da başqa uzaq bölgələrdən gələn yalvarışlar bir yana, bütün Tehrandə yüksələn ağlaşmaları, harayları eşitmir, dinləməyə belə bir an

bulamırlardı. Durum elə bir biçim almışdı, kimsə canından, malından, namusundan arxayın deyildi.

İranın alverçi qatı başqa kiçik sənətkarlarından saygılı tutulmuşdur. Müzəffərəddin şah çağında alverçi qatı da şad deyildi. Birincisi, vergibaşı Müsyö Nausun irəlidə yazdığımız kimi ruslarla bağladığı gömrük tariflərilə İran alverçilərinin çıxarları itkiyə uğradılmışdı. İkincisi, belçikalı bu Müsyö Nausun alverçi qatına gerçəkdə etdiyi bir takım alçaldıcı davranış onları uyuşmaz edirdi.

Bax bütün bu yaramazlıqlar, bu uyğunsuzluqlar Qacar soyunun ulusu sürəkli öldürmək-soymaq quldur politikasına son vermək düşüncəsini yayanlara uyğun bir ortam təsarlayırdı. Bu propaqandanı yapanlar işlərindən dolayı başqa ölkələrə gedən, uyqar ölkələrin quruluşundan xoşlanan alverçilər, tək-tük arif iş adamları, bir sıra təmiz duyğulu dindarlar idi.

Başqa ölkələrdə çap olunan farsca qəzetlərin də bu yəndə böyük payı vardır.

Qafqazın türk-islam basınının etkisi danılamaz. Farsca qəzetlərdən ən etkili olanı, ən çox yayımlananı, irəlidə dediyimiz kimi, Hindistanda çıxan «Həblül-Mətin»dir. «Həblül-Mətin» dıış işlərdə çox dayanıqlı bir yol tutulmasını istədiyi kimi, iç işlərdən yazılarında da belə bir yən göstərməklə yanaşı, İranın sorumsuz ağalığına qarşı qullarılan yolların ən etkililərindən biri sayıla bilər.

1904-cü ildə yerini Avropaya uzaqlığından dolayı sezdirməyərək bir çox yüksəlişə çata bilən gündoğan ölkəsi bütün işıqları ilə Günəş kimi doğdu. «Dübb-e əkbər»in [Böyük ayının-Rusiyanın] Uzaq Doğu soyuqlarında qışı qolayca keçirmək istədiyi dönməndə gözlərini qamaşdırdı, ağlını çaşdır-

dı. Şairliyə nə görə, hər kəsin bildiyi «Rus-Yapon» savaşı başladı. Ruslar yenildilər. Yaponların uğurunun ardından Rusiyada iç çatışmalar başladı. Rusiya devrimi İran özgürlükçülərinə böyük bir gəlişmə meydanı yaratdı. Devrimçilərin umudlarını artırdı.

Quzey İrandan Qafqaza çoxlu işçi gəlir. Yalnız Bakıda çoxu işçi olan 60 minə yaxın iranlı vardır. Rusiyada olan İran alverçilərlə işçilərinin Rusiya devrimindən etkilənməmələri olası iş deyildi. İranlılar baş yeri Qafqazda olmaqla bir devrim qurumu yaratmış, işə başlamışdılar. Qafqazda, eləcə də Rusiyanın başqa bölgələrində işləyən iranlılar yurdlarına dönərkən sorumsuz ağalığın sınırdakı yönəticilərinin çalamayacağı bir düşüncə gətirirdilər: devrim düşüncəsi, özgürlük.

İranın özündə də bir takım gizli komitələr yaranmış, Qafqazda yaradılan devrimçi partiyaların bölmələri az-çox yayılmışdı. Tehrandə, Təbrizdə «Şəbnamələr»¹ çap olunur, bu yolla gizli komitələr ortaya çıxırdı. Bu şəbnamələrdə ağalığın kötü yönətimi ələşdirilir, saray qurdlarının intriqaları xalqa bildirilir, İranın öyünməli tarixindən, ancaq belə gedərsə yox olub gedəcəyindən danışılır, yaşayanların yurdsevərliyi oyadılırdı. Get-gedə şəbnamə propaqandası yayılır, bölgələri də etkiləyirdi.

Sonda Tehran bazarları qapandı, kiçik sənətkarlar, alverçilər işə çıxmədılar, ağalığa qarşı böyük bir siyasi göstəri keçirildi, devrim özünü göstərdi. Gizli komitələr yavaş-yavaş açığa çıxmağa başladılar. Tehran da yaşayanlar qorxunc bir göstərilə şah sarayının önünə gəldi, pis yönətimdən bıkdıqlarını bildirməklə ədalət istədiklərini bildirdilər. Boş bir yuxu

¹ İranda bildirişlərə «şəbnamə» deyirlər. Bu vərəqlər gecə, şəhər uyuduqdan sonra küçələrə yapışdırıldığından «gecə məktubu» anlamında olan adı yaşayanlar vermişdir.

kimi alqılanan sorun ortaya çıxdığı bütün qorxuncluğu ilə bir gerçək idi, özgürçülük axını başlamışdı.

Başlangıçda bu axının dönməzliyini dəyərləndirəməyən baş bakan Eynüddövlə göstərilərin güclə dağıdılmasını buyurdu. Ordu başçısının¹ başçılığı altında olan bir ordu bölüyü göstəricilərə güllə atdı. Öndəgedən, döşünü qurşunlara qalxan edən bir seyidlə başqa bir kaç adam öldürüldü. Göstəricilər dağıldılar. Ancaq bu bir yenilgi deyildi. Göstəricilər yenidən başladı, özgürlükçülər İngiltərə elçiliyinə girdilər, diləkçələri alqılanmayınca «bəst»dən² çıxmayacaqlarını bildirdilər.

«Bəst»çilərin sayı gündən-günə artırdı. Bazarlar da qapalı idi. Şəhər yaşamı durmuşdu. Sonunda gözlənen şey istəndi, sığınanlar «anayasaçılıq istəyirik» deyər bildirdilər. Çox keçmədi Müzəffərəddin şah ulusun istəklərinə boyun əydi. Anayasanın yaradılmasını bildirən kəsin buyuruq ortaya çıxdı. Bu gün 1907-ci il iyulun 23-nə uyğun idi.

Anayasaçılıq istəmək üçün «bəst»də oturanlar yalnız

1 Ordu başçısı sonda anayasaçılara qatılmış, Tehranı tutanlardan sayılmış, parlamenti dəstəkləməsi ağalığı etkiləmişdir.

2 İranda əski çağlardan bir «bəst» görünəyi var idi. Bəst demək bir yərə sığınmaq, qapanmaq deməkdir. Bəst ölkədə kimsənin hüququ yasa ilə qorunmadığından dərəbəylərin, zorbaların saldırlarına qarşı toplumun seçdiyi bir toplumsal yoldur. Ölkədəki sayılan din alimlərilə müctəhidlərin evləri, başçıların, varlıların qonaq evləri saldırdan qorunmalı birər sığınacaq yerləri idi. Ağalığın izləməsindən qaçan «suçlu» bu kimi yerlərdən birinə sığınarsa, o artıq «bəst»dədir, deməli toxunulmazdır. Onu oradan güclə almaq gələnyə çevrilmiş görünəyə tərsdir. Belə bir addım atılamaz. Sonralar İrandakı elçiliklərlə konsulluqların sorumluluğuna «bəst haqqı» artırımlar. Bu yolla bir elçilik, bir konsulluq da sayğılı bir müctəhid evitək «bəst» olmuşdur. Sonralar əskidə olan «bəst» yolu öləmişsə də, «konsulluq bəstləri» bir «hüquq biçimi» alaraq olduqca kök salmış, bununla «bəst» İran devrimində bölli bir yer tutmuşdur. Bu önəmli yerinə görə yazılarımızın birində «Bəst»in İran devriminə yararı ilə dəyəmindən də danışacağıq.

Tehranda deyildi. Təbriz, Rəşt, Məşhəd, İsfahan kimi önəmli yerlərdəki İngiltərə konsulluqları da anayasaçılarla dolu idi. Özgürlük bildirisi ortaya çıxınca Tehrandakı, bölgələrdəki sığınanlar elçiliklərdən, konsulluqlardan çıxdılar.

Şah bildirdiyi özgürlüyün gətirəcəyi ədalət yığıncağının nə olduğunu yetərinə kəsdirəməmişdi. Bütün istəklərə qolaylıqla boyun əyən şah ulusun istəyinə artıq qan tökülməyə meydan vermədən getmişdi. Parlament bildirişinin ardınca ağalığın düzənlədiyi seçki yasası yayımlandı, seçkilər başladı. İran tarixində ilk yol gedilən bu seçki yolu, tarixdə olmuş ilk seçkilərə bənzər sinfi bir sistemə dayanırdı. İran 162 elçi göndərəcək, bütün siniflər öz elçisini ayrı-ayrı seçəcəkdilər. Din alimləri, şah oğulları, tacirlər, kiçik sənətkarlar, eləcə də başqa insan qatları ayrı-ayrılıqda elçilərini göndərirdilər. Seçiləcək ulus elçilərinin sinfi olmasından başqa yasada bir uyğunluq da gözlənməmişdi: Bütün ölkənin çıxaracağı 162 elçidən 64-ünü yalnız Tehran seçki çevrəsi çıxarır, bu 64 elçinin toplanması ilə parlament rəsmən açılı, toplanma bilirdi.¹

Tehran seçkiləri bitən kimi parlament rəsmi açıldı (7 Oktyabr 1907-ci il). Bu gerçəkdən də İran tarixində bənzəri görülməmiş sevincli bir gün idi. Şah bakanlar qurulunu, ölkə başçılarını, din alimlərini, başqa ölkələrin elçilərini rəsmi salamlamış, topların atılması ilə parlamentin açılması bildirilmişdi. O gün Tehran bir ulusal bayram keçirmiş, küçələr ulusal bayraqlarla doldurulmuş, gecə bütün baş kənd şənlik etmişdi.

Parlamentin açılmasının ardınca Müzəffərəddin şah parlamentin düzənlədiyi 51 düzüklü anayasayı qolladı. Bu anayasaya görə İranda ulus elçiliyi quruluşu ilə köklü özgürlüklər qorunurdusa da, ağalqla şahın yasal yetkiləri bildiril-

¹ İlk anayasaçılıq çağında seçilməli 162 elçidən ancaq 140 adam gəlmiş, bununla da Tehran elçiləri parlamentin demək olar yarısını oluşturmuşdular.

mirdi.

Anayasanın qollanması ilə bildirilməsinin ardınca Müzəffərəddin şah tutulduğu xəstəlikdən qurtulmayaraq noyabrın ortalarında öldü.

Ölümünə az qalmış anayasaçılığı bildirmiş Müzəffərəddin şah ulusun içdən sevgisini qazanmışdı.

Şah anayasaçılığı bildirdikdən sonra demək olar Avropa ağaları kimi çox az deyiləcək düzəydə, bir kaç qulluqçuları ilə saya bir biçimdə Tehran küçələrini dolaşır, bazarlara çıxır, yaşayanların alqışlarını qazanır, xeyir-dua görür, bundan olduqca duyğulanırdı.

Oxumamışlar Müzəffərəddin şahı tarixin az yetişdirdiyi təklərdən sayaraq incə qəlbli olduğunu düşünürdü. Yaşayanlar içində ona ürəkdən güvənənlər, bağlananlar olmuş, ulusal coşğunun bundan yüksəyi düşünülmürdü. Parlamentin önündə toplanan yaşayanlardan «Yaşasın Asiya imperatoru» deyə bağırانlar olmuşdu.

İranlıların belə çox sevdiyi padşahının ölümünü böyük bir acı ilə qarşılaması doğaldır. Bütün İran şahın uca ruhuna ağılar dedi, fatihələr oxudu, yaddaşlara gözəl öygülər yazıldı, yasında isti göz yaşları töküldü.

YADİGAR TÜRKEK

1951-ci il aprelin 28-də Biləsuvar rayonunun Bəydili köyündə doğulub.

1969-76-cı illərdə Nəriman Nərimanov adına ADTİ-də oxuyub.

1993-cü ildə «Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının sosial-fəlsəfi və tibbi aspektləri»ndən namizədlik, 2005-ci ildə «İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (Biososial və fəlsəfi aspektlər)» konusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

1999-cu ildən AMEA Milli Münasibətlər İnstitutunda, 2003-cü ildən Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun politologiya şöbəsində işləyir, aparıcı elmi işçidir.

«İnsan, təbiət, cəmiyyət», «Biləsuvar», «Dünyanın mahiyyəti və dərki haqqında», «İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (Biososial və fəlsəfi aspektlər)», «Yazışma və kargüzarlıq» (1997, 1999, 2007), «Demokratik cəmiyyətin milli-mənəvi problemləri», «Politologiya (açıqlamalarla sözlük)», «Politologiya (açıqlamalarla sözlük və ya milli kimlik dərsləri)», «Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları» kitablarını yazmış, respublika basınında ulusal çıxarları qoruyan yüzrlə yazısı çap olunmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» (2008), «Milli birlik» (2009), «Azərbaycan şairi Nizami» (Bitkin çapı, 2011), «Qafqaz türkləri» (2012), «Panturanizm. Qafqaz sorunu» (2012), «İran türkləri» (2013) kitablarını yenidən işləyib çap etmişdir.

İÇİNDƏKİLƏR

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ _____	3
ÖN SÖZ _____	6
İRAN TÜRKLƏRİ I _____	9
İRAN TÜRKLƏRİ II _____	15
İRAN TÜRKLƏRİ III _____	19
İRAN TÜRKLƏRİ IV _____	25
İRAN TÜRKLƏRİ V _____	35
İRAN TÜRKLƏRİ VI _____	44
İRAN NƏDİR? _____	50
OSMANLI AĞALIĞI İLƏ İRANIN MADDİ-MƏNƏVİ BAĞLARI _____	57
YAĞININ SALDIRISINI BƏKLƏRKƏN _____	61
İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ. I. NƏSRƏDDİN ŞAH DÖNƏMİ _____	66
İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ. II. DEVRİMİN BİLGİN- LƏRİ, YAZARLARI _____	73
İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ III _____	82
İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ IV. MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH DÖNƏMİ: 1 DAĞIDICILIQ. BÖRCLƏR. ÜSTÜN- LÜKLƏR. _____	87
İRAN DEVRİMİNİN TARİXİ V MÜZƏFFƏRƏDDİN ŞAH DÖNƏMİ: 2 _____	91


~~~~~  
**Çapa imzalanmışdır: 19.01.2013.**

**Kağız formatı: 60x84 1/16. Həcmi: 6,25 ç.v.**

**Sifariş 36. Tiraj 300.**

**«Təknur» MMC-nin mətbəəsində  
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.**

~~~~~  
**Mətbəə kitabın məzmununa, yazı üslubuna, orfoqrafiya
və qrammatikasına görə heç bir cavabdehlik daşımır.**

~~~~~  
**Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov**

~~~~~  
Telefon: 408-86-23; 050-222-40-25.